

B É L M Á T Y Á S.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

HAAN LAJOS

I. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémián 1878. nov. 11. tartott osztályülésén.)

BUDAPEST, 1879.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

BEVEZETÉS.

A XVII. század Magyarországon a theologusok, a XVIII. a historicusok századja.

Van a kiválóbb és gondolkozni szerető embernek életében oly korszak, melyben fölébred lelkében ama nemes ambitio, hogy magának tudomást szerezzen családjá multjáról. Tudakozódik másoktól, olvas könyveket és okmányokat, hogy megtudhassa, hogy családja honnan veszi eredetét? Ki volt annak első tudható őse? hol lakott hajdan? miféle viszontagságokon ment keresztül? hogyan és mikor származott le azon tájra, melyen jelenleg lakik? Ezekről tudomást szerezve, keresi a térképen ama helyet, honnan ősei származtak, lerajzolja a családi törzsfát izról-izre, nemzedékről-nemzedékre. Ha családjának tagjai közt volt valamely kiválóbb egyén, ki családjának hírnevét emelte, tudakozódik annak tetteiről s ereklje gyanánt őriz minden irományt, könyvet, fegyvert vagy butordarabot, mely valaha családja e kiváló tagjának tulajdona volt.

Mi az egyes ember kicsiben, az a nemzet nagyban.

A nemzetek életében is vannak korszakok, melyekben a nemzet kiválóbbjai tömegesebben, mint máskor, foglalkoznak nemzetök történelmével. Felhányják a porlepte levéltárakat, betűzik a már alig olvasható régi iratokat, gyűjtik a történelmi okmányokat, hogy mindezek nyomán fényt derítsenek ama homályra, mely a nemzet multját fűdi s a hajdani dicsőség feltüntetése által az ősök erényeinek követésére buzdítsák a késő unokát.

A magyar nemzetnek ilyen korszaka volt a XVIII. század. Hazánk történelmének soha azelőtt annyi buzgó, fáradhatatlan és lehet mondani, szakavatott kutatója nem

volt, mint éppen a XVIII. században. Ha irodalmi szempontból a XVII. századot *theologusok századjának* szabad neveznünk, a mennyiben ekkor nemcsak a papok, hanem a világiak is, egy Apafy Ferencz, Eszterházy Tamás és Pál, Apponyi Balázs, Bethlen Ferencz s mások foglalkoztak a theológiával s e szakba vágó munkákat irtak és adtak ki, s a mennyiben hazánkban soha annyi theologiai, különösen polemicus irányu mű nem látott világot, minélfogva a sajtó e században majdnem kizárólag a theológiát szolgálta: úgy a XVIII. századot méltán *historicusok századjának* nevezhetjük.

Ekkor éltek és munkálkodtak nálunk Pray György, Kolinovics Gábor, Rezik János, Matthaecides Sámuel, Ember Pál, Szentiványi Márton, Hevenessy Gábor, a két Kovachich, Timon Sámuel, Thuróczy László, Péterfy Károly, Kazy Ferencz, Spangár András, Szerdahelyi Gábor, Tomka-Szaszky János, Schwartz Godofréd, Schmitt Miklós, Kollár Ádám Ferencz, Ribini János, Schmal András, Kaprinay István, Bod Péter, Czvittinger Dávid, Rotarides Mihály, Haner György, Décsy Sámuel, Palma Károly, Severini János, Benczur József, Ganóczy Antal, Katona István, Horányi Elek, Koller József, Schönwiesner István, Wagner Károly, Lehoczky András, Wallaszky Pál, Benkő József, Cornides Dániel, Szirmay Antal, mind megannyi fáradhatatlan munkások a történelem mezején. A mit ők felkutattak, azt felhasználjuk mi; a mely alapot ők vetettek meg, azon építünk mi.

S ha kérdezzük: mi volt annak oka, hogy éppen a XVIII. században annyi kiváló tehetség foglalkozott a történelemmel s oly tömegesen kezdte mivelni e nálunk azelőtt meglehetősen parlagon hevert szaktudományt? úgy hiszem, hogy erre legjobb felvilágosítást szolgáltatnak hazánknak a XVIII. századot megelőzőtt egyházi és politikai viszonyai.

A XVI. század közepétől a XVII. végeig hazánk folytonosan vallási villongásoknak volt színhelye. A két legtekintélyesebb egyház, a katolikus és a protestans küzdött egymással, mindkettő a maga léteért. E harc a XVII. század végén, a mint tudjuk, befejeztetett s a kath. egyház győzelmével végződött. Addig, míg e harc tartott, természetes volt, hogy minden kiválóbb tehetség a theologia terén igyekezett

magát érvényesíteni; a mint azonban a harc be lett végezve, a theologia terén való munkálkodás érdekét veszté; ennélfogva a lélek másutt keresett munkálkodási tért. Legtermészetesebb volt, hogy a történelemre adta magát. Legtermészetesebb részint azért, mert e szak nálunk az előtt meglehetősen parlagon hevert; részint azért, mert a nemzetnek viszonagságos multja erre valóban bő és érdekes anyagot szolgáltatott.

Ennélfogva csak midőn Buda visszavétele s a zentai és szent-gothárdi győzelmek a török háborúknak hazánk területén nagyrészt véget vetettek; csak midőn a szathmári béke létrejöttével hazánkat állandóbb nyugalommal áldotta meg az isteni gondviselés, következhetett be amaz idő, melyben a nemzet jobbjai a történelem terén is fokozott igyekezettel siettek helyrehozni azt, mit az elődök elmulasztottak.

A sok viszontagság és a hosszas hányatás után a nyugalomnak korszaka volt a magyar nemzetre nézve a XVIII. század. A nemzet jobbjai mintegy ösztönözötten érzék magokat arra, hogy most már visszaidézzék a nemzet emlékezetébe mindazokat, miket a nemzet tapasztalt és cselékedett nyolcz százados hányattatása alatt, amaz időtől fogva, mióta Ázsiából kiindulva itt a négy folyam mellékén letelepedett és egy új, állandó hazát alapított, melynek Magyarország a neve.

A történetírók e századjában élt és munkálkodott *Bél Mátyás* is; ama férfiú, ki négy nyelven: magyarul, németül, latinul és tótul egyforma classicitással irt; kinek *Prodromusa*, *Adparatusa*, *Hungariae novae notitiája*, hogy számos kisebb munkáit ne említsem, megörökítik nevét. Sirja helyét emlékkő nem díszíti. Ama temető helyén, melybe tiszteletreméltó hamvai 1749. eszt. aug. 31. örök nyugalomra tétettek, most Pozsony városa legélénkebb utczáinak egyike terül s palotaszertű házak díszlenek. De nekünk, t. Akadémia, kötelességünk kegyeletesen megőriznünk annak emlékezetét, kinek hírneve az akkori időben messze túlszárnyalta e hazának határait, kit az uralkodó fejedelem nagyra becsült, a hazafiak »*historicus patrius*« díszes czimmal ruháztak fel, ki egy századdal előbb, mintsem ezen tudom. Akadémia létesült, maga körül egy egész kis tudós társaságot tudott csoportosí-

tani, kit a berlini, olműtzi, londoni és jenai tudományos Akademiák tagjaik sorába igtattak s ki ama jelszavához »*veritate duce, comite labore*« hiven, e hazát oly maradandó becsű művekkel ajándékozta meg, hogy a magyar történészek Pantheonjában a legdíszesebb helyek egyikét érdemli meg.

I. FEJEZET.

Bél Mátyás születéshelye, szülei, gyermek-kora.

Bél Mátyás született Ocsován Zólyom megyében, ágostai hitvallásu szülőktől 1684. eszt. marc. 24. Hasonnevű atyja ocsovai polgár, mesterségére nézve mészáros volt. Anyját Cseszneky Erzsébetnek hívták. Egyik életirója s kortársa Tröbst, valószínűleg magának a nagy férfinak elbeszélése után említi, hogy anyja magyar származásu volt s hogy Bél tőle már gyermek korában megtanulta a magyar nyelvet. S valóban, ha magyarul irt munkáit, különösen pedig imáit olvasuk, azokban oly velős magyarságot találunk, hogy önkénytelenül is az a gondolat támad bennünk, hogy Bél a magyar nyelvet nem érettebb korában tanulhatta, hanem már mint gyermeknek kellett azt elsajátítania; úgy, hogy bár tót vidéken született és neveltetett, a magyar volt *anyanyelve*. Ide czéloz ő maga is, midőn »*der ungarische Sprachmeister*« című munkája előbeszédjében ezt mondja: »*letzilich wünschet der Verfasser dieser geringschätzigen Arbeit, dass, da er solche in der aufrichtigen Absicht, seine Muttersprache auszubreiten, ganz willig unternommen*« stb. a hol a magyar nyelvet világosan anyanyelvének nevezi.

Jewer János »*Verzeichniss allerhand pietistischer Intriguen und Unordnungen in Lithauen, vielen Staedten Teutschlands, Hungarn und America*« ¹⁾ s utána Klein »*Nachrichten*

¹⁾ E most már felette ritka, a nyomtatási helynek megnevezése nélkül 1729. eszt. megjelent könyv, oly sok rágalmat foglal magában, nevezetesen rágalmazza erősen Bélt is, hogy ennek következtében a felsőség meghagyásából, 1729. eszt. szept. 12. Hamburgban a piacon a lóhér által megégettetett. Meg van a m. n. múzeum könyvtárában H. eccl. 3833. sz. a.

von den Lebensumstaenden evang. Prediger« azt állítják, hogy Bélnék tulajdonképen családi neve *Funtik* volt, a mi magyarul fontocskát jelent. Ez valószínűleg csak gúnynév lehetett, mely onnan ragadhatott a családra, hogy Bél atyja, mészáros létére méréssel, fontokkal foglalkozott. Egyébiránt Ocsova határterületén, — a mint engem az ottani ev. lelkész értesít, — még ma is létező egy darab szántóföld, mely »*Funtik-féle ugarnak*« (*Funtikowe prielohy*) neveztetik s nem valószínűtlen, hogy e föld valaha Bél atyjának volt birtoka; úgy szintén létező még napjainkban is ugyanott egy Bel, másképp Beley nevű rkath. vallásu család, melyről a családi hagyomány azt tartja, hogy Bél Mátyással egy törzsből ered. A ház, melyben Bél Mátyás született és gyermekkorát élte, a 47. számmal van jelölve.

Bél gyermekkorában még folyvást tartott az evangélikusok üldöztetése, habár nem oly nagy mérvben, mint az ismeretes decenniumban, 1671—1681. eszt. Azonban valamint a természetben minden hatás ellenhatást szül: úgy volt az a vallás terén is. Az evangélikusok mennél inkább üldöztek, annál szivósabban ragaszkodtak vallásukhoz.¹⁾ Ocsován a legvallásosabb evang. házak egyike Bél Mátyásé volt. Az 1681. eszt. sopronyi országgyűlés 20. és 26. t. cikke minden vármegyében két helyet jelölt ki, a hol evang. templomot építeni szabad volt s a hová a többi megyei községekből az evang. hívek a nyilvános istentiszteletre járhattak. Zólyomban az ily, ugynevezett *articularis* helyek voltak Osztroluka és Garamszeg. A vallásos Bél, ha csak valami rendkívüli akadály magát elő nem adta, nem mulasztotta el vasárnaponként az Ocsovához csaknem másfél mértföldnyire fekvő Garamszeget családotól meglátogatni; ha pedig ezt vagy elfoglaltsága, vagy az idő kellemetlensége miatt nem tehetette, akkor vasárnaponként otthon ő volt a pap és prelegált a családnak a bibliából s elénekelt vele egy pár éneket az evangélikusok jeles énekes-

¹⁾ Ocsován az ev. istentisztelet 1673. eszt. szűnt meg, miután az ottani ev. lelkész Pílarik István elűzetett és az ev. imaház elfoglaltott. Ennélfogva Bélt vagy az ocsovai rkath. vagy a garamszegi ev. lelkész keresztelte. A garamszegi ev. egyháznak 1684. évről anyakönyvei nem maradtak fenn.

könyvéből, a Transciusból. E patriarchalis, vallásos életmód nem maradhatott hatás nélkül Béltre s őt magát is ilyené képezte. Látjuk ennek kifejezését egész életén. Sőt ez a szülői háznál nyert vallásos nevelés okozta azt, hogy később a papi pályára adta magát, hogy mint hittanjelölt a pietistikus irányú hallei egyetemet kereste fel és az ugyanily irányú Arndtnak és Freilingshausennek munkáit, amazt tót, emezt magyar nyelvre lefordította és kiadta.

Ocsova a kies Garamvidék egyik völgyében fekszik. Közéleben vannak a dobronivai, zólyomi és véglesi várak. Nem egyszer mehetett el e várak alatt gyermek korában Bél s elmélkedhetett azoknak multjáról. Talán már maga e várak szemlélete is arra vezette, hogy gyermek korában tudakozódott azoknak multjáról, viszontagságairól, birtokosairól s meglehet, e csekélynek látszó körülmény is hatással volt arra, hogy a fogékony eszű gyermek a történelmet megkedvelte. Mert, hogy mily elmosódni nem tudó hatást gyakorol reánk, ama táj, melyen születünk és gyermekkorunkat átéljük, annak világos bizonyosága koszorús költőnk *Petőfi Sándor*, a puszták e gyermeke, ki annyira vonzódik a pusztához s oly vonzón ecseteli a puszták szépségét, ama pusztákét, melyeken a prózai lélek semmi vonzót fölfedezni nem bír, hanem csak szemuntató egyformaságot lát. Vagy említssem-e egy más classicus költőnk, *Kisfaludy Sándort*, kinek szintén a hazájabeli várromok szemlélete szolgáltatta az alkalmat arra, hogy *Szigliget*, *Csobáncz*, *Tátika* című regéiben gyönyörködhetünk?

II. FEJEZET.

Bél neveltetése a hazai tanintézetekben. *Losoncz*, *Kálnó*, *Alsó-Sztregova*, *Besztercebánya*, *Pozsony*, *Veszprém*, *Pápa*. *Ismét Besztercebánya*. 1693—1704.

Bél fiatal korában az evang. tanintézetek mind anyagi, mind szellemi tekintetben nem a legjobb karban voltak. A mily jeleseknak tűnnek fel e tanintézetek a XVI. században és a XVII-nek elején; ép oly hanyatlást tapasztalunk azokban a

XVII. század végén és a XVIII-nak első tizedeiben. Olvasunk csak *Reziknek*, *Schmalnak*, *Klaniczaynak*, *Wallaszkynek* e tárgyú munkáit. Ott találjuk megemlítve a *bártfai*, *báni*, *nérei*, *eperjesi*, *bicssei*, *körmöczi*, *rózsahegy*, *zsolnai*, *trencsini* s sok más ev. gymnasiumokat, melyekben a legjelesebb tanárok vezetése alatt ezerekre és ezerekre ment évenként a tanulók száma. Az ez intézetekből kikerült jeles képzettségű férfiak nagy száma és ugy a tanárok, valamint a tanulók által kiadott sok dissertatio eléggé bizonyítja az evang. tanintézetek akkori virágzó állapotját. Mily különbség, ha ezeket a XVII. század végén és a XVIII-nak elején létezett evang. gymnasiumokkal fogjuk egybehasonlítani! Ezt azonban csodálni nem fogjuk, ha elgondoljuk, hogy az evang. egyház ekkor már igen nyomott állapotban volt. Az evangelikusokat jóformán csak kir. kegyelemből türték, templomaik, tanintézeteik, alapítványaik nagyrészt vagy elfoglaltattak, vagy legalább folyton e veszélynek voltak kitéve. A tanférjak, az egyházak elszegényedése következtében, rosszul is díjaztattak, rendetlenül is kapták fizetésüket. Ennek az volt következése, hogy a tanárok papi vagy városi hivatalok után aspiráltak. Számos példa van reá, hogy a jelesebb tanárok elunván az iskolai port, mint papok vagy városi hivatalnokok végezték életüket. Ehhez adjuk hozzá még azt is, hogyha valamely buzgóbb tanár, ama szűk kört, mely tanintézetének a megszorító kir. rendeletek által ki volt szabva, áthágta és valamely felsőbb osztályba tartozó tantárgy előadására adta magát, folyvást ama veszélynek volt kitéve, hogy bevádoltatik és tanintézete vagy feloszlattatik, vagy legalább grammatikálékra szállittatik le, a mint ez nem egyszer meg is történt. A dolgok ilyen állása mellett nem csoda, ha valamire való férfiú alig adta magát a háládatlan tanári pályára. Pedig Magda szerint »anima scholae est docens.« Voltak ugyan ekkor is dicséretes kivételek, pld. *Mischovicz Mihály*, *Dubovszky Márton*, *Parcsitius Kristóf*, *Pilarić János*, *Burius János*, kik felfogván magasztos hivatásukat, e nyomasztó körülmények dacára is, a kezeikre bízott tanintézeteknek országos jó hírnevet szereztek; de a többiek legnagyobb része, kivált az alsóbb osztályok tanárai, nem is bírván elegendő előkészülettel, többnyire csak

memorisáltatott és a legridegebb értelemben vette ama paedagogiai szabályt: tantum scimus, quantum memoria tenemus. A tanítás az alsó osztályokban alig állott egyébből, mint a káté, a latin colloquiumok, latin grammatikai szabályok tanulásából és némi latin írályi gyakorlatokból. S ha a szegény gyermek a feladott leczkével megbirkózni képes nem volt, — mert hiszen azt nem is értette, — ott azután rendszeren segített nem a magyarázat, hanem az akkori kor durva szokása szerint — a bot. Annyira ment ez, hogy nemcsak a tanár botozott, hanem ennek jóváhagyásával a tanulók is használták egymás irányában a botot, mint szorgalomra serkentő hathatós eszközt. Így például a besztercebányai tantervben e curiosumot olvassuk: »correctionem excipit provocatio per socium et quot socius errata in exercitio deprehenderit, tot provocato imprimis plagas.«¹⁾ A mi Bélünk is ilyen botozó, vagy a mint ő nevezi, *plagosus magisterek* keze alatt nőtt fel, úgy, hogy valóban, a mily önértetes gyermek volt, az isteni gondviselés után, csak tanulni szerető, tudományt szomjazó lelkének s derék szülei kitartó akaratának tulajdonítható, hogy ily bánásmód mellett már gyermek korában a tanulástól el nem idegenedett és vagy az eke szarvához nem nyult, vagy mester-ségre nem adta magát.

Miután Ocsován részint szüleitől, részint az ottani paraszttanítótól, — mert Ocsován ekkor ev. anyaegyház nem létezett, — olvasni és írni megtanult, szülei hét éves korában *Losoncra* vitték, hol akkor Bulovszky Ferencz privát iskolát létesített volt, leginkább vagyonosabb, nemes szülők gyermekei számára.

Amaz időben a latin iskolák következő öt osztályra voltak felosztva: donatus, grammatica, syntaxis, az ugynevezett humaniorák (rhetorica és poësis) és philosophia, mely felosztás egész a legújabb időkig dívott. Az öt osztályt hol két, hol három, legtöbbször pedig öt tanár kezelte. Bél Losonczon a kezdők vagyis donatisták osztályába járt. Az iskolák akkori szervezete szerint tanulta az írást, olvasást, vallást, számve-

¹⁾ Rosenauer, a besztercebányai ev. gymnasium története.

tést és a latin nyelv elemeit az ugynevezett »Donatus« nyomán. A losonczyi intézet belső elrendezéséről, valamint arról, hogy hány osztályú volt, hány tanár működött benne, tudomásunk nincs; csak annyit tudunk róla, hogy abban jóformán semmi felügyelet nem volt. Az igazgató, Bulovszky Ferencz, ki egyszersmind az intézet tulajdonosa is volt, hogy a vagyonosabb szülők gyermekeit magához édesgethesse, ezekkel igen csínyán bánt, minden pajkosságaikat eltűrte. Így történt, hogy egyszer valami uri, nemes nagy kamasz, csupa pajkosságból, neki ront néhány szegényebb sorsú tanulónak, s azokat, köztük Bél, a földre teperi. A többinek nem történt komolyabb baja; de Bél, esés közben annyira oda ütötte fejét egy kiálló kőbe, hogy az innen támadt seb következtében csaknem elvérzett s négy hónapig betegen feküdt. A megrémült szülők siettek gyermekeiket eme, minden felügyeletet nélkülöző intézetből kivenni s a sokkal jobban rendezett kálnói iskolába vitték.

Az akkori időben, részint a sanyarú körülmények, részint a megszorító kir. rendeletek nem igen engedték az evangélikusoknak a nyilvános gymnasiumok létesítését és fentartását. Találkoztak azonban itt-ott egyes vagyonos, buzgó nemesek, kiknek magoknak is lévén gymnasiumba való gyermekeik, privát latin iskolákat tartottak fenn, nemesi curiaikon. Ilyen volt többek közt a derék vattai Batta Pál, nógrádi főszolgabíró s kálnói birtokos, ki hasonló intézetet létesített kálnói birtokán. Bél itt, 1694. eszt. mint szegényebb sorsú szülők gyermeke, díj nélküli oktatásban és élelmezésben részesült s a tanulásban meglehetősen előmenetelt tett mindamellett, hogy az itteni tanító is, kinek nevét nem tudjuk, a botozók közé tartozott. »Quidquid a *plagoso magistro* temporis vacabat, acidulis kalnoiensibus dabamus, nisi id acris intemperies prohibebat« mondja Kálnó leírásában. Azonban alig volt Kálnón félévig, midőn a derék Batta Pál halála folytán az intézet feloszlott.

Innen, még ugyanazon évben, a Madách család által fentartott *alsó-sztrégovai* hasonnemű intézetbe került. Alapította ezt a vitéz Madách János korponai kapitány és *alsó-sztrégovai* birtokos¹⁾, kinek László nevű fiával, Nógrádmegye

¹⁾ László fia: Nagy Iván Magyarország családai VII. 227.

későbbi derék alispánjával, Bél ez intézetben együtt tanult. Ha életéveit vesszük tekintetbe, Sztregován a grammatikai osztályt végezte.

Sztregováról szülei 1695. eszt. a hozzájuk közelebb fekvő *Besztercebányára* vitték, ama czélből, hogy itt a latin mellett a német nyelvet is elsajátíthassa. Itt Bél az ugynevezett Syntaxist járta. Ez osztálynak tantárgyai voltak a valáson és számvetésen kívül, a latin nyelv syntactikai szabályai, és a latin prosodia, s ezzel kapcsolatosan latin irálygyakorlatok prosában és versben. A latin auctorok közül Ovid, Horác és Justinus historiája magyaráztattak. Innen látjuk, hogy a besztercebányai gymnasium ugynevezett humanisticus irányú intézet volt. Realéknak, nevezetesen földrajznak, mértannak, természettanak, természetrajznak, történelemnek semmi nyoma. Ezekre csak az auctorok magyarázata közben reflectalt itt-ott a tanár.

Bél Besztercebányán ismét oly tanár keze alá került, — ugy látszik Hodikius János volt ez a plagosus magister, — ki tanítványait nemcsak szellemileg előre nem vitte, de azokkal igen durván is bánt. E rossz bánásmód annyira elkedvetlenítette Bél, hogy föltette magában, hogy a további tanulással fölhágy és szülei beleegyezésével, mesterségre adja magát. Ez meg is történt volna, ha egy izben, ép midőn Bél ok nélkül megveretve a padban sirt, véletlenül az intézetnek derék Conrectora, *Pilárik János*, az osztályba nem lép. Ez észrevévén a síró gyermeket, tudakozódik annak okáról s látván, hogy méltatlanul bántalmaztatott, megvigasztalta, azután pedig kezénél fogva szobájába vezette. Itt egyből másból kezdte kikérdezni. Tetszetek neki a gyermek bátor, okos feleletei s ezóta Bél Piláriknak kedvenczéré lett. Szerencsés az oly ember, kit ifju korában, midőn életének válságos utján áll s akár a jóra, akár a rosszra egyiránt hajlandó, az isteni gondviselés oly vezetővel áld meg, ki minden lépését figyelemmel kíséri, akaratját jóra hajtja, a rossz társaságoktól óvja, s lelki tehetségeinek kimívelésére neki módot és alkalmat nyújt. Ha valakinek közlünk ilyen vezetőt, ilyen jó geniust adott tanárában az isteni gondviselés, méltán áldjuk az oly tanárnak emlékezetét még hamvaiban is. S ilyen veze-

tője, gondviselője, atyja volt Bélnek, amaz esemény óta, melyet fennebb említettünk, a derék Pilárik János. E nagytudományu férfiúnak vezetése mellett vetette meg Bél alapját sokoldalú miveltségének. S midőn nemsokára a gymnasium rectorává *Burinus János*, a hasonló nevű derék apának, a »Micae historico-chronologicae« szerzőjének derék fia megválasztott, e két tanár vezetése mellett Bél a legjobb sikerrel végezte el a syntaxist.

Besztercebányáról, az ugynevezett humaniorák tanulása végett *Posonyba* ment s itt végezte az első évi bölcészeti tanfolyamot is. Azonban, itt nem találta azt, a mit keresett. Az iskola igazgatója Büttner M. hallei születésű, felette hanyag ember volt, ki sem a tanulók előmenetelével, sem a fegyellemmel nem gondolt. Bél egyik életrője mondja: »posoniensis rei scholasticae conditionem reperit miserrimam. Praefectus enim gymnasii oculos ad discentes parum convertebat attentos, eorumque incultos et depravatos mores frenis haud compescebat.« Ennek az lett következése, hogy a pozsonyi Senatus később elmozdította őt s Büttner Oroszországba távozott s ott is halt meg. Annál jelesebb férfiú volt az intézet Conrectora *Weissbeck János Ehrenreich*, ki később Németországba hivatván, ott mint halberstadti Generalis-superintendens áldásosan működött. Ez különösen jó embere volt Bélnek s látván az ifiúnak igyekezetét s a mellett szép tehetségeit, nem egyszer magához hívatta, könyvtárából könyvekkel látta el, ugy, hogy lehet mondani, hogy Pozsonyban nem annyira az iskola, mint inkább a könyvolvasás és Weissbeckkel való társalkodás Bél annyira kimívelték, hogy három évi itt tartózkodása után Pozsonyt, mint a legjobb készülségű ifjak egyike hagyta el.

Pozsonyban alkalma volt a német nyelvet megtanulnia, de annál inkább elfelejtette a magyart. Pedig ő már amaz időben, midőn a magyar nyelv a latin nyelv által annyira háttérbe szorítottatott, ösztönszerűleg érezte, mily nagy hasznát veszi egykor a magyar nyelv alapos ismeretének. Ennélfogva egyes egyedül ama czélből, hogy a magyar nyelvben magát tökéletesítse, az 1700-ik év végén és így tizenhét éves korában *Veszprémbe* ment. Itt csakhamar alapos készülsége s jó

magaviselete által annyira kitűnt tanulóársai közül, hogy egy előkelő ur, kinek neve azonban ismeretlen előttünk, fiának neveltetését bizta reá s őt ezzel együtt a *pápai református gymnasiumba* küldötte. Bél Pápán egy évet töltött. Azonban bizonytalan, vajjon látogatta-e itt az iskolát. Valószínűleg a kezeire bízott növendék oktatásával volt elfoglalva, a többi időt olvasás által önképzésre fordította. Különösen pedig a magyar nyelvet, melyet a mint láttuk, már otthon, kis korában magyar születési anyjától megtanult volt, Pápán tökéletesen sajátjává tette. Pápáról 1702. eszt. ismét *Besztercebányára* ment. Utközben meglátogatta szüleit Ocsován. Itt atyját halálos ágyon találta s az még ott léte alatt meg is halt.

Besztercebányán még életben találta kedves tanárait Buriust és Pilárikot. Egyik életrője mondja, hogy Pilárik vezetése alatt a keleti nyelvekben, történelemben, földrajzban, természetrajzban és a theológiában tökéletesítette magát; oly tantárgyakban, melyek akkor a philosophiai és theologiai tanfolyamhoz tartoztak. De miután Besztercebányán, a mint Rosenauer Károly jeles munkájából ¹⁾ kitűnik, 1702—1704. eszt. philosophiai osztály nem létezett azt következtethetjük, hogy mindezeket Bél nem az iskolában, hanem Pilárik segédelmével magán szorgalomból tanulta.

III. FEJEZET.

Bél neveltetése a külföldön. A pietismus Németországban és nálunk. A hallei egyetem. Franke August Herman.

Bevégezvén a hazai tanintézeteken tanulmányait, a protestáns tanulók dicséretes szokása szerint, a németországi egyetemek valamelyikére volt menendő. Szegényebb sorsú lévén, a besztercebányai egyház nyújtott neki segílyt, azonkívül a rozsnyói egyház is, hogy a külföldre mehessen. 1704. eszt. nyarán indult Németországba, Lengyelországon és Slezsián át. Utközben megállapodott Boroszlóban, ismeretséget

¹⁾ A besztercebányai ev. ágostai hitv. gymnasium története, írta Rosenauer Károly. Besztercebányán, 1875.

kötött Gryphius, Hauck és Neuman neves tanárokkal. Végre október elején Lipcsén át Halléba jött s itt az egyetemi tanulók sorába iratta be magát.

A néhány évvel előbb keletkezett hallei egyetem ez időben nagy hírnévre tett szert, részint mert sok jeles tanárral volt ellátva, részint pedig és leginkább azért, mert Halle volt a *pietismusnak*, mely akkor a protestáns theologokat két ellenséges táborra osztotta, középpontja és fészke.

Miután a XVI. század végén az ágostai hitv. evangyelmi egyházban a symbolikus könyvek, leginkább pedig a formula concordiae nyomán a hitcikkék végkép megállapítottak, ennek az lett következzése, hogy az egyházban a legridegebb *dogmaticismus* kapott lábra. A hívek a templomi szószékről alig hallottak egyebet, mint száraz, lélekölő dogmatikai fejtegetéseket. A vallásnak practicus része, az erkölestán, teljesen háttérbe szorult. A betűszerinti hitre, igazhitűségre fektették a fősúlyt; ha valaki, bármi csekélységben eltért az egyház által elfogadott dogmáktól, azt az orthodoxok üldözték, sőt nem egyszer a világi karhatalmat is igénybe vették ellene. Ez történt nevezetesen az emelkedett szellemű Gerhard Pállal, a híres vallásos költővel, kit a brandenburgi választó fejedelem az orthodoxok unszolására nemcsak berlini lelkészi hivatalától megfosztott, de országából is száműzött. Szokott kinövése az egyébiránt a túlhajtott orthodoxiának, hogy ellenvéleményt nem tűr, és türelmetlenségé fajúl.

Ez természetesen nem maradhatott ellenhatás nélkül.

Már 1670. év táján megtámadta ez egyoldalú irányt Spener Jakab Fülöp, akkor frankfurti, később drezdai, végre berlini lelkész. E jeles férfiú esténként maga körül gyűjtötte híveit, bibliai felolvasásokat s magyarázatokat tartott, elébb a paplakon, később midőn a hallgatók száma szaporodni kezdett, a templomban. E felolvasások alkalmával élő hitre serkentette őket, azaz oly hitre, mely ne csak a hitcikkék emlékelésében, tudásában, elmondásában, hanem azok gyakorlatában is nyilatkozzék, Jakab apostol intése szerint, ki a cselekedetek nélküli hitet holt hitnek nevezi. Az ily összejöveteleket, melyek mindig imával, énekléssel voltak egybekötve, áhíthatossági összejöveteleknek (*collegia pietatis*) nevez-

ték. Spener példája hatott, s lassankint más németországi városokban is alakultak hasonló összejövetelek. Azokat, kik Spener példáján indulva, ily irányban kezdtek működni, az orthodoxok, kiknek élén Löscher Gáspár és Calovius Ábrahám, wittenbergi tanárok állottak, gúnyból *pietistáknak* nevezték s a türelmetlen orthodoxia, mint nem igazhitűeket, csakhamar üldözőbe vette.

Lípcsében is támadt ily pietisticus mozgalom. Élén állottak Thomasius Keresztély és Francke August Herman tanárok. Itt azonban az orthodoxia oly erős lábon állott, hogy a kormány a pietisticus összejöveteleket, mint az államra és az egyházra nézve veszélyeseket, feloszlatta, a pietistikus irányú tanárokat pedig a városból kitiltotta. Spener közbenjárására, ki akkor drezdai lelkész volt, tárt karokkal fogadta őket, az 1695-ik eszt. alapította hallei egyetem. S azóta ez egyetem lett a pietismus középpontjává. Nem lehet tagadni, hogy az eredetileg jó irányu pietismus később elfajult, szenteskedéssé, magába való zárkozottsággá lett, mely megtagadott magától minden élvezetet s a legártatlanabb mulatságokat is úgy tekintette, mint az ördögnek találmányait, nevezetesen egész háborút indított a táncz, a játék és a dohány ellen.

Ama szellemi összeköttetésnél fogva, melyben hazánk Németországgal állott, a pietismus csakhamar elhatott ide is. Az orthodoxok nálunk is elkövettek mindent, hogy terjedését gátolhassák. Az 1707. eszt. *rózsahegyi zsinat* külön cikkben elítélte.

E cikk leginkább Burius János besztercebányai és Mittuch Ádám bazini lelkészek ellen keletkezett, kik a pietismus gyanújában állottak. Schmal és Ribini említik, hogy amiut Krman Dániel superintendens a cikket a zsinati jegyző tollába mondotta, fölkelte Burius János és figyelmeztette a zsinatot, vigyázzon, nehogy a pietismust kárhóztatva, egyszersmind Spener, Arndt és más jeles németországi theologusok felett is kárhóztató ítéletet mondjon. Mittuch pedig hozzátette: hogy ha e cikk a zsinati végzések közé fog iktattatni, maga a porosz király, ki eddig a magyar protestáns egyháznak barátja és védője volt, sértettnek érezni magát. Erre azután nagy zaj támadt a zsinaton. Burius és Mittuch engesz-

telékeny tanácsa nem talált viszhangra, sőt voltak, kik azt indítványozták, hogy a hallei egyetemen tanuló magyar ifjak szőlittassanak fel, hogy elhagyván Hallet, más, a pietismustól ment egyetemre költözzenek, mert különben a hazában, sem mint lelkészek, sem mint tanárok alkalmazást nem nyernek. Végre az ingerült vitának úgy vetettek véget, hogy Buriusnak és Mittuchnak báró Petróczy István lakásán, a zsinati tagok jelenlétében a Concordia könyvére esküt kellett tenniök, hogy a pietismustól távol tartandják magokat. Több hasonló esetet is lehetne felhozunk e korból. Így például történt, hogy Krman Dániel superintendens, a pietismus fő ellensége, egyik trencsini egyházba egy Brtos nevű lelkészjelöltet s hallei egyetemi tanulót szentelt föl papnak. Ama körülmény, hogy a nevezett egyén Halleban tanult, elegendő ok volt arra, hogy ugy a lelkészek, valamint a világiak előtt a pietismus gyanújába esett. Ezeknek ösztönzésére még egyszer vizsga alá vettetett, reggeltől estig a consistorium előtt állott s csak miután esküvel bizonyította, hogy nem pietista s kötelezte magát, hogy a pietismustól ezután is távol tartandja magát, helyeztetett be hivatalába.

Azért tartottam ezt szükségesnek oly terjedelmesen előadni, mert BéL Mátyás is, csak azért, minthogy Halleban tanult, a mint később látni fogjuk, pietismus gyanújába esett s ez neki nem egy keserű órát szerzett. És ő valóban a pietismus felé hajolt, de nem ama rideg pietismushoz, mely később Németországban szenteskedéssé fajult, hanem ama pietismushoz, melyet *józan, practikus pietismusnak* nevezhetünk, melynek czélja volt az embert hívővé, vallásossá, de egyszersmind jobbá, erkölcsösebbé is tenni, az emberi anyagi és szellemi nyomort enyhíteni, a tudományosságot és a közmívelődést terjeszteni, szóval ama józan pietismushoz, melynek Halleban képviselője volt Francke August Herman.

Halleban BéLnek következő tanárai voltak: Breithaupt alatt tanulta a dogmaticát és a morált, Francke alatt az ó-, Anton alatt az ujszövetségi könyvekbe való bevezetést vagy isagogét, és a polemicát; Michaelis alatt a zsidó nyelvet, Reinbeck alatt a zsidó accentuatiót, Tribechov alatt a görög, a hires Cellarius alatt a latin nyelvet, Buddeus alatt a bölesé-

szetet, Thomasius alatt a természeti, Ludevig alatt az állami, Strick alatt az egyházi jogot. Azonkívül elgondolván azt, hogy a gondviselés netán oly faluba találja lelkésznek tenni, hol orvos nem lesz, jónak látta az orvosi tudományokat is, nevezetesen az ugynevezett medicina forensist hallgatni. Innen keletkezett azután ama hír, hogy Bél Halleban szakítván a theológiával, orvosi pályára készült. Mind e tantárgyakból látjuk, hogy lelkestül-testestül papi pályára készült; az, hogy magát történésznek vagy geographnak képezze, még ekkor távol állott tőle.

A fennevezett tanárok közül kiváló jóakarói voltak Buddeus, Cellarius, Breithaupt, de leginkább Francke. Ez utóbbinak élete világos tanubizonysága annak, hogy az ember nagy dolgokat képes véghez vinni, ha szilárd akarata van s lelkében az Istenben vetett hit él.

E rendkívüli férfiú nemcsak figyelmére, de lehet mondani, barátságára méltatta Bél. Az általa alapított növeldében tanárrá tette. Bél itt az első osztályban a rhetorikát, másodikban a theológiát, harmadikban a zsidó, negyedikben a latin nyelvet tanította; de sőt saját, egyetlen fiának nevelését is Bélre bízta. Mint házi nevelő Bél Franckenál lakott s e jeles férfiúval halálaig levelezésben is állott. Jó iskola volt ez reá nézve. Már maga a társalgás is e kitünő férfiúval s az ő fáradni nem tudó munkálkodása, melynek gyümölcseit naponta maga előtt látta, hatással voltak reá. Ama szilárd akaratot, ama fáradhatlan munkásságot, ama Istenbe vetett hitet, melyek Bélnek jellemvonásai, Franckétől sajátította el. Sőt *Bél Francke intézetében lett geograph*. A geographisches Institut Francke intézetének egyik dísze. Kezdetét vette ez még Francke életében s a tanoncok már akkor igen esinos földabroszokat készítettek. Sőt a földrajz az intézetben a történelemmel egybekötve tanított. Ennélfogva alig tévedek, ha azt állítom, hogy Bél Francke intézetében kedvelte meg a földrajzt s Francke intézetének új-mutatását követte abban is, midőn Hungariae novae notitiájában a földrajzt a történelemmel kötötte egybe. Ama gondolat azonban, hogy Magyarország földrajzának megírására adja magát, egész 1710-ik évig csak szunnyadott lelkében, míg végre pozsonyi tanársága,

hol a hazai földrajz is előadott tantárgyai közzé tartozott, eme lelkében szunnyadott eszmét fölébreszté és a Hungariae novae notitia megírására vezette, a mint később látni fogjuk.

IV. FEJEZET.

Bél mint tanár. Bergeni gymnasium. Forma sanorum verborum. Besztercebányai működése. Freilingshausen hittana. Invitatio ad symbola conferenda.

Három évet töltött Bél Halleban. Ekkor egyszerre két helyről kapott meghívást, az egyiket keleti Friesiába, hová egy gazdag birtokos fiainak nevelőjeül hívta meg, igen előnyös föltételek alatt; a másikat *Besztercebányára*, honnan ama kérdés intézetetett hozzá, nem volna-e hajlandó a gymnasiumi conrektori hivatalt elvállalni, úgy, hogy egyszersmind az Erzsébet nevű ispotály templomában a lelkészi teendőket végezné »adiunctus ministerii« czímmel? Magyarországra egyelőre visszatérni, minthogy ott épen a legnagyobb mérvben dúlt a polgárháború, nem volt nagy kedve; annál inkább hajlandó volt a friesiai állomást elvállalni, mert alkalmat nyújtott volna tanítványaival beutazni Francia- és Angolországot és a Németalföldet. Azonban, mielőtt az egyikre vagy a másikra határozta volna el magát, súlyos betegségbe esett. A mint fölépült, az orvosok légváltoztatást ajánlottak. Minthogy pedig Besztercebányáról a rendes meghívó levelet hiában várta, valószínűleg azért, mert a háborús időkben a közlekedés Magyar- és Németország közt felakadt, a friziai állomás pedig betegeskedése alatt betöltötett: jónak látta, Breithaupt felhívására elfogadni a Magdeburg melletti *bergeni gymnasiumnak* igazgatóságát, hol Breithauptot, ki ez intézetnek rendes lelkésze volt, a szószéken is kisegítette. Ez állomást annyira megszerette, hogy valószínűleg végleg ott marad vala, ha a besztercebányaiak, most már rendes meghívó levél kíséretében, ismételten föl nem hívják a conrektori hivatal elvállalására. Közlötte e levelet Breithaupttal. Ez közlé vele, hogy a tanári kar, mint magántanárt az egyetemnél tervezte alkalmaztatni; mindazáltal ajánlá neki, hogy

mivel a hallei lég-ártalmára van, fogadja el a besztérczebányai állomást; annál inkább, mert kötelessége leróni azok iránt tartozását, kiknek segédelmével Németországot meglátogathatta s kik méltán kívánhatják, hogy az itt szerzett tudományt most már hazája javára kamatoztassa. Bél tehát Breithaupt tanácsára elfogadta az állomást.

Mielőtt a hazába visszatért volna, az akkori kor szokása szerint, 1707. eszt. aug. 24. Breithaupt elnöklete alatt theologiai értekezést tartott, mely e cím alatt jelent meg: »*Forma sanorum verborum*« s a hallei árvaintézet nyomdájában jelent meg. Magában foglalja röviden az ágostai hitv. evang. egyháznak dogmaticáját s ajánlva van a besztérczebányai egyház lelkészeinek és felügyelőinek s a zólyomi esperesség tisztikarának. Szükségesnek tartotta megjelölni theologiai álláspontját s elejét venni ama gyanúsításoknak, melyeknek netán, mint hallei tanuló, ki lett volna téve. Ezt azonban mindamelletti ki nem kerülhette. Így például Szirmay Miklós, a felföldi evangélikusok egyik oszlopa, Bártfán 1708. eszt. aug. 29. kelt levelében ezt írja Radvánszky Jánosnak: »Akarom azt is értésére adnom kegyelmednek: Neosolium, uti nobis refertur, incipit fomentum et nidus esse damnati pietismi. Kegyelmetekkel együtt Rozembergában damnaltuk az hálai akademiában tanuló ifjakat is. Azonban Burius uram Conrectornak Bél Mátyást, ocsovai fiát, Zólyom vármegyéből valót, commendált, kit be is vettek, mely által egy fészke leszen Besztérczebánya az pietismusnak. Én csodálkozom rajta, hogy Pilárik Superintendens uram ezekre nem vigyáz keményebben.« Azonban, jóllehet Bélnek Besztérczebányán sok irigye, rosszakarói voltak, mint minden erélyes, önérzetes, előretörő ferfiúnak, eme és ehhez hasonló gyanúsítgatásoknak komolyabb következése nem volt. Bél magaviseletével, komoly igyekezetével, tudományosságával csakhamar elhullgattatta rágalmazóit s annyira megkedveltette magát Besztérczebányán és vidékén, hogy maga Radvánszky János is a legnagyobb tisztelettel viseltetett irányában s két jeles fiát, Györgyöt és Lászlót, a besztérczebányai gymnasiumban, Bél vezérlete alatt, neveltette s midőn Bél később Pozsonyba távozott, oda is utána küldötte, s Lászlóra, ki a Radvánszkyak jeles könyv-

és levéltárát rendezte s az ott lévő okmányok nyomán a család történelmét megírta s nemzedékrendjét összeállította, bizonyára Bél volt hatással, hogy megkedvelte a történelmet.

Halleból távozva, útközben meglátogatta Berlint s itt az akkori híres udvari lelkészszel Jablonszkyval ismeretséget kötött s vele egész halálaig levelezésben is állott. Innen Odera melletti Frankfurton, Liegnitzen, Boroszlón, Zsolnán, Selmezen át 1708. eszt. máj. 24. Besztérczebányára érkezett. Hajdani jeles tanára, Pilárik János oldala mellett viselte a conrectori s egyszersmind az ispotály-templom mellett a lelkészi hivatalt, melynek elfoglalása előtt Pilárik István selmecei lelkész és superintendens által szenteltetett föl. 1710. eszt. márcz. 12. a derék Pilárik halála után, közakarattal a gymnasium rectorává választatott, s minthogy ugyanaz évben az ispotály-templom az evangélikusoktól elvétellett s ő e szerint a lelkészi hivatalt elveszté, ez idő óta egyedül az iskolának szentelte idejét.

Igen gyérek amaz adatok, melyek Besztérczebányán való működésére nézve rendelkezésünkre állanak. Annyit tudunk, hogy a tanulók száma már 1710. évben kétannyira nőtt, mint a mennyi az előbbeni években rendszeren lenni szokott. S általában mondhatjuk, hogy a besztérczebányai gymnasium Bél idejében a legvirágzóbb hazai tanintézetek egyike volt. Jó hirneve annyira elterjedt, hogy nemesak Zólyom vármegyéből, hanem az ország távolabb vidékeiből is tódult oda a tanuló ifjuság. Már az első nyilvános vizsga az ő rektorsága alatt oly fényesen ütött ki, hogy a jelen volt közönség a vizsga tartama alatt gyűjtést rendezett s az összegyűjtött pénzzel a jelesebb tanulókat megjutalmazta; a tanári kar pedig az egyház pénztárából kapott pénzbeli jutalmat, nevezetesen Bél 7 fnt 20 krt, a conrector Simonides 5 frtot, a többi tanárok három-három forintot.

Bél azonkívül, hogy mint a gymnasium rectora az intézetre felügyelt, a legfelsőbb vagyis a rhetorico-poetica osztályban tanított. Ennek tantárgyai voltak: rhetorica, poësis, héber nyelv, a káté bő magyarázattal, bevezetés a szentírásba, a rendes vasárnapi pericopák magyarázata és latin írálygyakorlatok. Ezeken kívül, minthogy a Rákóczy-féle mozgalmak alatt

a protestánsok szabadabban mozoghattak s nem kellett tartaniok attól, hogy a tanítás betiltatik, ha túlterjed a grammatikálékon, Bél, az érettebb korú tanulóknak, néhány bölcsészeti tantárgyat is adott elő, nevezetesen a történelmet és a földrajzot. Ugyanő, a reform. tanintézetek példájára, behozta azt, hogy a tanulók egyenruhát, úgynevezett tógát viseltek s a templomban predikáltak is. Sőt felvette a tantárgyak közé a rómaiak archaeológiáját is. Ezt bizonyítja a m. nemzeti múzeumban lévő ily című kézirat: »Antiquitates romanae in nucleo, in gymnasio neosoliensi A. C. sub fidei institutione viri rev. et clar. Matthiae Bel propositae an. 1710.« melyet Bélnek valamely tanítványa, úgy látszik Peschko Mihály, a későbbi hírneves pozsonyi tanár írt. Az alsóbb osztályokban pedig a latin és a tót grammatikát adta elő, a mint ezt, szintén a m. nemzeti múzeumban lévő kézirati tankönyvei mutatják.

Hogy mennyi fizetése volt Bélnek, annak nyomára nem jöhettem. Kezeimnél van az 1706. eszt. júl. 3. kelt meghívó levél, mely szerint a conrectori hivatalra meghivatik, valamint az 1710. eszt. márcz. 12. kelt okmány is, mely szerint Pilárik halála után a rectori hivatal rá ruháztatik, de ezekben a fizetés megemlítése nincs. Valószínű azonban, hogy fizetése ugyanaz volt, a mi 1686. eszt. elődjének Peuckernek, t. i. készpénzben 187 magyar forint és 20 denár, továbbá a tandíjnak aránylagos része, szállás, fűtő és némely apróbb mellékjöveldelmek, úgynevezett ünnepi és névnap recordatiók. E fizetését Bél 1705—1710. eszt. jún. haváig a várostól kapta, csak 1710. eszt. szüntette ezt be Borsiczky László, kir. biztos, ki egyszersmind elrendelte azt is, hogy az ev. gymnasium grammatikáléra szállíttassék le, a mi azonban Bél idejében nem ment teljesedésbe.

Bél Mátyás ama házban lakott, mely most az alsó utcai szent Erzsébet-templom melletti rkath. elemi leánytanoda. E házat 1878. eszt. az emelkedett lelkű beszterczebányai püspök, mélt. Ipolyi Arnold úr kezdeményezésére Zólyom vármegye és Beszterczebánya közönsége egy márvány emléktáblával jelöltette meg, melyen e felírás áll:

Bél Mátyásnak
a magyar helytörténet jeles írójának,
a nemzeti tudomány terén tanúsított hazafai érdemei elismerésül
ez emlékkövet e házra
1801 MDCCVIII. lakott
állították MDCCCLXXVIII eszt.
Zólyom vármegye és Beszterczebánya városa
közönsége.

Életirói, nevezetesen Bruckner, s utána Horányi beszterczebányai életéből még a következő epizodot említik: *Heister* es. tábornok elfoglalván Beszterczebányát, néhány, erősen compromittált s halálra ítélt foglyot hozott volt magával. Bél, mint az egyháznak egyik lelkésze, volt megbízva azzal, hogy őket a halálra előkészítse, a mit ez meg is tett. Azonban irigyei bevádolták Heisternél, hogy e hivatalos teendőjét nem a legloyalisabb módon végezte és különben sem barátja a császáriaknak. Heister a ki hirtelen ember volt s ellenszenvvel viseltetett a beszterczebányaiak iránt, (hiszen Clement is, Rákóczynak a porosz udvarnál agense, beszterczebányai születésű volt s a beszterczebányaiak egyáltalában, mint Rákóczy hívei voltak ismeretesek) erre nagy haragra lobbant, és megesküdött, hogy Bél, ha magát teljesen nem tisztázza, három nap alatt kivégezteti. Bélnek nagynehezen sikerült kiengesztelnie a tábornokot. Mondják, hogy Heister később nem egyszer említette, midőn már Bél hírnévre tett szert, hogy életében alig örvend valaminek annyira, mint annak, hogy Bélnek ekkor megkegyelmezett. Ez Bruckner szerint 1709. eszt. jan. 21-én ¹⁾ történt s Bél e napot ezóta évről-évre egész halálaig, mint második születési napját ünnepelte. Bél csakugyan lelkestül testestül jó hazafi s mint ilyen Rákóczynak híve volt. Tanúsítja ezt már ama körülmény is, hogy az evang. főurak őt ajánlották Rákóczynak tábori lelkészül, mint olyat, ki

¹⁾ Az akadémiai felolvasáson tévedésből említettem 1708. június 12-ét, 1709. január 21. helyett. Heister csak 1708. okt. 24. tudatja a beszterczebányaiakkal, hogy Rákóczy hadát Szekelében megverte s nemsokára felszabadítja Beszterczebányát. 1708. júniusban a város még Rákóczy hatalmában volt.

három nyelven szónokolni képes és kinek hazafiságában teljesen meg lehet bízni.

Azonban jóllehet, Bél Besztercebányán nagy mértékben el volt foglalva az iskola körül, mindamellet talált annyi időt, hogy az *irodalomnak* is szentelhetett néhány órát. Besztercebányai tanár korában két munkája látott világot. Egyik Freilingshausennek hittana, melyet magyarra fordított s ily cím alatt adott ki: »*Compendium* avagy rövid summája az egész keresztény tudománynak XXXIV. articulusaiban foglaltatott és az idvességnek írásbeli rendi kérdésekben és feleletekben eleintén német nyelven elkészítettett Freylinghusius J. Anastasius Glauch. Adj. Lelki Pásztor által, most pedig az igaz hitbeli magyar Anyaszentegyház kedvéért magyar nyelvre fordítottatott és az igaz keresztényi életre való rövid és együgyű vezérléssel meg bővítettven, kibocsáttatott Bél Mátyás ennek előtte az két nevezetes német és tót natióból álló besztercebányai igaz hitbeli gyülekezetnek szent Örzsébet templománál lelki pásztora, mostanában pedig ama helyt oskola mester által. Némely keresztény atyafiak költségén. Saxoniai Hálában, Zeitler Christof András bötüivel. 1713. eszt.« Ajánlva van Torkos András győri evang. lelkésznek. Az előljáró beszédben mondja többek közt: »Hogy ezen jelenlévő szent írásbeli igaz tudománynak summáját magyar nyelvre fordítanom és azont az igaz hitbeli *nemzetünkben való* evangelika anya szent egyházzal közlenem merészlettem, sok és súlyos okaim voltak, melyeket mostanában rende szerint előszámlálnom szükségesnek lenni nem állítom, főképpen holott nyilván nagyon, hogy eféle írások nélkül mind e mai napiglan *nemzetünk* felette igen szűkölködik.«

Második munkája egy felhívás a hazai tudósokhoz, ily cím alatt: Matthiae Belii rectoris neosoliensis invitatio ad symbola conferenda, dum historiae linguae hungaricae libros duos, Genesim et Exodum edere parat. Berolini, typis Udalrici Liebperti. An. 1713. E felhívás szerint Bél egy nagyobb szabású, a magyar nyelv és irodalom történelméről szóló munkát készült kiadni, mely két részre lett volna felosztva. Az első (Genesis) szólott volna a zsidó nyelvről, mint a magyarnak anyjáról, a magyar nyelv eredetéről, a régi magyar betűkről,

a suffixumokról, fő- és melléknevekről, igékről, a magyar példabeszédekről, a biblia magyar fordításairól. A második könyv (Exodus) magában foglalta volna a magyar nyelv történelmét, szólott volna továbbá a magyar nyelvtanokról, szótárakról, a költészetről, a magyar nyelv tájbeszédeiről és a magyar nyelvben lévő idegen szavakról. Fölhívja a hazai tudósait, hogy neki ehhez segédkezet nyujtsanak. Többek közt így szól: Cum linguas Europae reliquas certatim viri docti commentariis illustrarunt: solam hucusque hungaricam, nescio quo fato, deseruerunt sui. Profecto diu est, cum istam mecum sive ignaviam, sive incuriam popularium dolere coepi. — Vos igitur, quibus res litteraria patriae cordi est, viri eruditissimi, per communem patriam, communem linguam, Musas communes obtestor, ut id, quod in scriniis vestris latet, conferre in commune velit, rem, quae ad gloriam aeterni numinis et decus inclytae gentis vestrae illustrandum pertinet. « Hozzá teszi: magna pars horum elaborata, maior, quod fateor, restat ad elaborandum, nulla vero sine adparatu est. « Sajnos, hogy szava a pusztában elhangzó szó volt, a hazai irók nem támogatták, így a már félig kész munka kéziratban maradt s fájdalom, elveszett. Igaz ugyan, hogy Bél, a mint a felhívásból kitetszik, ama hamis praemissából indul ki, hogy a magyar, zsidó, arabs, chaldeai és assyr nyelvek rokonok s egy közös törzsből eredettek; mindamellet kétségtelen érdeme marad az, hogy ő volt az első, ki a magyar nyelv és irodalom történetének megírására gondolt.

V. FEJEZET.

Bél, mint pozsonyi gymnas. rector. Hebdomadalia. Ez időben kiadott munkái.

Bél 1714. eszt. tavaszig hivataloskodott Besztercebányán. Ekkor a *pozsonyi ev. egyház* az ottani gymnasium rectori hivatalát ajánlotta föl neki, hogy a sülyedésnek indult iskolát jobb rendbe hozza, vagy a mint a meghívó levélben áll »quatenus res gymnasii collapsas sua singulari prudentia, doctrina et eruditione erigere valeat.« Bél a meghívó levelet közölte a besztercebányai egyházzal s ez mindent elkövetett, hogy őt megtarthassa. Ő azonban Isten intését látta a pozsonyiak

meghívásában s az ápr. 18. tartott közgyűlésen ünnepélyesen elbúcsuzott a besztercebányaiaktól. Az egyház a legjobb bizonyítvánnyal látta el. Nehéz szívvel vált el e neki annyira kedvessé lett várostól, melyben megnősült, melyben férőkorának egyik részét töltötte el, s melyben habár kezdetben gyanúsításoknak volt kitéve, később ugy a város, mint a vidék osztatlan tiszteletét kivívta. Kitészik ez ama szavaiból, melyekkel Besztercebánya városa leírását a Hungariae nouae notitiában befejezi, s melyek így hangzanak. »Sed tempus est, ut valedicamus urbi nobis multis nominibus dilectae. Nam et prima bonarum litterarum rudimenta isthic posuimus et postea liberaliter accepti sedem fortunarum reperimus indidem, ut sit omnino, cur ei bene precemur atque eius felicitatem nostram existimemus.«

1714. eszt. tavaszán érkezett Pozsonyba. A pozsonyi főiskolának a XVII. század közepétől kezdve egészen a Lipót alatt keletkezett üldözésig igen jeles tanárai voltak, ugy, hogy vezetéseik alatt az intézet szép virágzásnak indult. Ilyenek voltak: Böhm Kristóf 1654., Guttovini József, Tieftrunk Dániel. A XVIII. század elejétől azonban Bél Mátyás megérkezte előtt az intézet régi jó hírnevét egészen elveszté és a legnagyobb süllyedésnek ment elébe. Ezt a hivatásuknak meg nem felelő tanárok okozták. Ilyenek voltak Lang Keresztély János, kit hanyagsága miatt 1703. eszt. elmozdítottak, Büttner, kit hasonló sors ért. Kivételt képez M. Schwarcz János, a későbbi superintendens, ki azonban sokkal kevesebb ideig működött Pozsonyban, semhogy működése állandó nyomokat hagyhatott volna. Bélnek közvetlen elődje volt Mueser Sámuel, ki lelkészi hivatal után vágyódván, — a mint csakugyan 1714. eszt. nemescsói pappá is lett, — az iskolával nem sokat gondolt.

Amint Bél Pozsonyba érkezett, az egyház kívánatára, írásban terjesztette be az iskolai tanácsnak, mely az egyház legelőkelőbb tagjaiból állott, tantervét s ez az ő jelenlétében megvitattatván, némi csekély módosításokkal el is fogadtatott. Május 8. iktattatott ünnepélyesen rectori hivatalába s ez alkalommal tartalmas beszédet mondott e tárgyról: *de ludo bene et prudenter instruendo aperiundoque*. Részint az akkor dü-

högött pestis, részint a fennemlített okok a tanulók számát annyira leszállították, hogy Bél odaérkeztekor csak negyven tanulót talált. Bél igazgatósága alatt e szám csakhamar néhány százra emelkedett, ugy, hogy az egyház kénytelen volt nemcsak a meglevő tantermetek nagyobbitani, hanem azok számát szaporítani is. Hivatalársai voltak: Beer Frigyes Vilmos conrector, Bertasch András, Schmidelinus Dániel, Sandmeyer István és Plantius Márton és így a tanári testület hat tagból állott, kik kilencz osztályban, a donatustól egész a theológiáig bezárólag működtek. Ezek közt legjelesebb volt Beer, Bélnek hű barátja, kit később a hálás egyház, ép ugy, mint Bél, lelkészi hivatalra emelt.

Thomka Szászky János, Bél felett mondott halotti beszédjében, ezt ama díszes czímmel ruházta fel: *rector et instaurator scholarum*. E czímet meg is érdemelte. A gymnasiumban az annyira elhanyagolt fegyelmet helyre állította s ez által a tanuló ifjúságot tanulásra, önmivelődésre ösztönözte. A lélekölő emlézést beszüntette, és a kellő magyarázatra fektette a súlyt. Különösen két irányban érdemesítette magát, s ebben egy századdal megelőzte a kort, t. i. először, hogy *tanári értekezleteket* létesített és másodsor, hogy amaz időt, melyet eddig a tanuló ifjúság a leczke leírása mellett elfecsérelt, megkimérendő, *tankönyveket dolgozott és nyomtatott ki*.

A tanári értekezleteket Bél hetenkiint tartotta meg. Ezekben behozta az ugynevezett *hebdomadariumokat*, vagyis jegyzőkönyveket, melyekbe minden tanárnak hetenkiint be kellett jegyeznie, hogy mennyire haladt az egyes tantárgyakban. Hatalmas eszköz volt ez a tanárok hanyagságának korlátozására. Igen érdekesek eme Bél által létesített hebdomadariumok. Kezddnek az 1718. évvel s czimjök ez:

DVCe nobIs opVs est ChrIsoq Ve MagIstro
Ratio lectionum hebdomadis a d. 3 januarii.

Azután következnek a heti bejegyzések. Például:

I. Rector. In theologicis die mercurij pergere nequivit, ob delatam sibi concionem. Die Saturni perexit in explanatione articuli de Trinitate. In philosophicis ad ductum cel. Buddaei inchoavit d. 4 jan. physicam et occupabatur in cap.

I. In humanioribus laborem oratorium de nativitate J. Chr. emendavit. In historia ecclesiastica imposterum perget a prandii. Azután következik II. Conrector. III. Subrector stb.

Ily hebdomadálisok vagy más néven: ephemerides scholasticae a pozsonyi ev. gymnasium levéltárában egész 1751. esztendeig fordulnak elő. Valószínű, hogy e helyes gyakorlattal 1751-ben, midőn az iskola ismét hanyatlani kezdett, fölhagytak.

Más dolog, melyben Bél a kort megelőzte volt, hogy megkímélendő az időt, mely a lecke leírásával telt, nyomtatott kézi könyvekkel látta el tanítványait. Hittani kézi könyvét, a mint láttuk, még besztercebányai tanár korában adta ki. Most következtek ezek:

Grammatica latina facilitati restituta, ad modum cel. Christophori Cellarii. Lőese, 1717.

Rhetorices veteris et nouae praecepta usu necessaria. Lipcse, 1717.

Institutiones linguae germanicae in gratiam iuventutis hungaricae. Lőese, 1718. 2-ik kiadás Halle, 1730. 3-ik Pozsony, 1755. Az első kiadás ajánlva van Radvánszky György és László, Szerdahelyi Imre és László, Darvas József és Ferencz, Sirmiensis András és István, Moszticzky György és Miklós és Sexti Dániel tanítványainak; a másik, gyerőmonostori báró Kemény Jánosnak.

Christophori Cellarii latinitatis probatae et exercitae liber memorialis naturali ordine dispositus. In usum scholarum patriae plurimis vocibus latinis atque interpretatione hungarica et bohémica locupletavit et de usu libri praefatus est Matth. Bel lyc. poson. ev. rector. Norimbergae, sumtibus Petri Conr. Monath A. C. MDCCXIX. 2-ik kiadás 1735. 3-ik Pozsony, 1775.

Továbbá ez időben adta ki javított fordításban Károlyi Gáspár új-testamentomát, Lipcse, 1717. De hogy mit javított Károlyi fordításán, nem tudom, mert e kiadás ma már oly ritka, hogy sehol megkapni nem tudtam. Serpilius csak annyit mond róla halotti beszédjében: er hat das neue Testament ungarisch durchgesehen und von denen, von Casparo Károlyi hincin gebracht Calvinismus gesaubert.

Vége ez időből való egy, szélesebb körben is elterjedt ily című munkája: Matthiae Belii *de veteri litteratura hunno-scythica exercitatio*. Lipcse, 1718. Bélnek e műve is ama téves állításból indul ki, hogy a magyar és a zsidó nyelvek rokonok, sőt a zsidó a magyarnak anyja. Ő sem tud szabadulni az akkori tudósok ama gyengeségétől, mely szerint ezek mindent Ádámra és a paradicsomra vittek vissza. Véleménye szerint már Ádám feltalálta és használta a betűírást. E betűk kétfélék voltak; jegyek és jelképek (hieroglyphák). Legrégibb, szerinte, a zsidó alphabet. Ebből származtak, kisebb nagyobb eltérésekkel a többiek. A scytháknak és az ezektől származott húnoknak is voltak külön betűik. Ezeknek feltalálója egy *Fenisius* nevű scythia, kinek nevét Bél e magyar szóval azonosítja: »fényes« azaz jeles, kiváló. Azután közli a húnbetűket, ugy a mint azokat vele Kapossy Sámuel gyulafehérvári tanár közölte s néhányat közülök már Otrókocsi ismertetett. Egy más táblán közöl ily húnbetűkkel írott miatyánkot. Sok okot hoz elő annak megmagyarázására, hogy ily betűkkel írott emlék reánk nem maradt a mult időből. Bél semmit sem tudott a csiki templomokon lévő felírásokról, azokat munkájában nem említi.

Ama tantárgyak közzé, melyeket Pozsonyban, mint tanárnak, előadnia kellett, tartozott a *hazai földrajz* is. És itt sajnosan érezte egy alkalmas kézi könyvnek hiányát. Ha valamely ága a tudománynak akkor parlagon hevert nálunk, bizonyára kiváltképpen a földrajz, különösen a hazai földrajz volt az. Magok a tanárok is talán jobban ismerték Afrikát vagy Ázsia sivatagjait, mint saját hazájokat. Így volt ez Béllal is. Ő összeállított ugyan a rendelkezésére állott csekély kútfők és saját tapasztalása nyomán egy compendiumot, mely szerint e tantárgyat az iskolában előadta, de ez semmiképen sem elégitette ki s átlátta sok hiányát. Ennél fogva, midőn a tanév végével felsőbb osztálybeli tanítványait haza bocsátotta, meghagyta nekik, hogyha a jövő tanév kezdetével Pozsonyba visszatérnek, hozzák el neki, az általa összeállított és kezeikbe adott kérdő pontok nyomán lakhelyöknek, megyéjüknek mennél terjedelmesebb földrajzi, természetrajzi, ethnographiai és történelmi leírását. A derék tanítványok, szüleik,

rokonaik, a helybeli lelkészek és tanítók s mások által segítettve csakugyan sok és hasznavehető adatokat hoztak az ország különféle vidékeiről. Tanítványainak e leírásai képezték az alapot, melyen Bél tovább épített, azt időről-időre, a mint ismét új adatokat szerzett, sőt maga is az országot bejárván, tapasztalatokat tett, bővítette s melyből később a »Hungariae novae notitia« mint csekély magból a terebélyes élőfa, nőtte ki magát.

VI. FEJEZET.

Bél mint pozsonyi lelkész. Ez időben kiadott munkái. Nova posoniensia.

1716-ban Bél a selmeczi tekintélyes egyház hívta meg rendes lelkészeül. Ő azonban tekintve azt, hogy a pozsonyiak mennyit áldoztak, hogy a főiskolát az ő tanácsa nyomán rendezzék, e meghívást el nem fogadta. De a selmecziek nem nyugodtak. A nagytekintélyű báró Hellenbach Gottfried ismételve hívta fel Bél a selmeczi állomás elfogadására, sőt a pozsonyi egyház előjáróival is levelezésbe bocsátkozott, s ezek által igyekezett hatni Bélre. Azonban a pozsonyiak nem voltak hajlandók Bél a selmeczieknek átengedni s hogy körükben megtarthassák, azt a biztosítást adták neki, hogy a mint Pozsonyban a legelső lelkészi állomás megürül, arra ő fog megválasztatni, mire Bél végleg lemondott a selmeczinek. A lelkészi állomásra nem kellett soká várakoznia. Már 1719-ben meghalt Mirus Keresztély János lelkész s Bél egyakarattal választatott meg helyébe lelkészeül.

Most már kényelmesebb, jövedelmezőbb állomásra tevén szert, annál inkább szentelhetette magát a tudományos bűváradásnak s valóban bámulatra érdemes ana roppant szorgalom, melyet hivataloskodásának harmincz éve alatt a tudomány terén kifejtett.

Ez időszakban következő munkái kerültek ki sajtó alól:

Der ungarische Sprachmeister oder kurze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache, nebst einem Anhang von Gesprächen, zum Nutz und Dienst der hochlöblichen deutschen Nation gutherzig gestellet von Meliboco. Első kiadás Pozsony,

1729. Bélnek e munkája száz évig tartotta fenn magát, mint tankönyv, iskoláinkban. 14-ik és a mennyire tudom utolsó kiadása megjelent Pozsonyban, 1829. eszt. és így épen száz évre az első kiadás után. Megfigyelésre méltó, kivált igaz hazafiúságot lehellő előbeszédje. Mondja ebben, hogy Európában valamennyi nemzet, a német, az angol, a francia igyekszik a maga nyelvét más idegen nemzetekkel megismertetni. Csak a magyar maradt ebben hátra. A szerzőnek tehát az a célja, hogy a magyar nyelvet legalább a legközelebbi szomszéddal, a némettel, megismertesse. Ezt a magyar nyelv sok jeles tulajdonságainál fogva meg is érdemli, és ő hiszi, hogy valamint Magyarországon a német nyelv annyira el van terjedve, hogy alig van műveltebb ember, ki németül ne beszélne: ugy idővel, ha majd az ipar, a kereskedés fejlődésével a nemzetek egymással szorosabb összeköttetésbe lépnek, eljő az az idő, hogy a magyar nyelv Németország belsejében is hangzani fog. Végre, mintha csak előre látta volna a mostani dualismust, azzal végzi be előbeszédjét: *der geneigte Leser lebe wohl und sage mit dem Verfasser: Áldja s egyesítse Isten a német és magyar nemzetet!*

Preces christianae ad excitandum promovendumque verae resipiscentiae, fidei, renovationis solidaeque pietatis studium comparatae, cum praefatione Joh. Franc. Buddaei. Lipseae, 1728. Buddaeus ugyan az előbeszédben nem említi a szerzőt név szerint, csak annyit mond, hogy a munkát egy magyar ev. lelkész küldötte hozzá kiadás végett. Később azonban bebizonyodott, hogy e jeles imakönyvnek szerzője Bél Mátyás.

Die Gottsuchende Seele oder kurzgefasste und schriftmaessige Andachten von einem dürftigen Mit Beter. Auf Kosten guter Freunde. Lipseae, 1729. 2-ik kiadás ugyanott 1736. A Mit Beter szóban a nagy M. és B. betűk, az akkori kor szokása szerint a szerző nevének kezdő betűit jelölik vagyis: Matthias Bel.

Kisebb, különféle folyóiratokban elszórt értekezései:

De peregrinitate linguae hungaricae in Europa. Megjelent a miscellanea berolinensia 1734. évi folyama IV. kötetében. Ebben Bél a magyar nyelvnek grammatikai szerkezetéből azt hozza ki, hogy ez semmi más európai élő nyelvvel

rokonságban nincs. Ekkor még tudniillik a tudós világ nem értesült volt a magyar és a finn nyelvek rokonságáról. Sajnovics csak 1770. eszt. fordította erre a tudósok figyelmét. Különös mégis, hogy Bél e munkájában a következő passzus fordul elő: »annon hic summi viri labent vestigia, in eam abeuntis sententiam, hunnos et avaros slavicas esse gentes, *hungaros contra finnis cognatos?* Hogy kit ért itt a summus vir alatt? nem tudom.

Consultatio litteraria de illustrando locupletandoque Lucio. Megjelent Schwandtner J. Gy. scriptores rerum hungaricarum 3-ik kötetében s Benzoni J. A. püspökhöz van intézve s Bélnék véleményét tartalmazza arról, mikép lehetne Luciusnak Horvát-, Dalmát- és Tótországokról szóló dolgozatát kiegészíteni.

Dias antrorum mirabilis naturae, glacialis alterius, alterius halitus noxios exhalantis. Megjelent a londoni Philosophical Transactions 1744. eszt. folyamában.

Beschreibung zweier Hölen von wunderbarer Natur, und Beschaffenheit, deren eine zu Selice, die andere zu Ribar.

Anmerkung von dem neusoler Kupfer- oder Cementwasser.

Observatio de antro seliciensis. Megjelent a nova lipsiensia XV. pars II.

Commentatio de antro ribariensi. Hamburger Magazin IV. §. 69. Epistola Matthiae Belii de adfecto opere suo de Hungaria antiqua, media et nova. Megjelent Krause nova litteraria 1718. eszt. folyamában 270 l.

Ezeket kívül tartalmaz előbeszédekkel látta el a következőket:

Flos medicinae sive schola salernitana de conservanda valetudine. Praecepta metrica perantiqua, versione bohemica, rythmis constante illustrata. Pozsony, 1721. Salernoban, a mint tudjuk, már a XII. században fennállott az orvosi fakultás, mely a többi európai ilyenmő tanintézeteknek szülőanyja volt. Ennek egészségügyi szabályai versekbe foglaltattak. E verseknek cseh fordítását tartalmazza.

Ethica davidico — salamonica sive psalmi Davidis, Salomonis proverbialia et ecclesiastes etc. Lipese 1724. Castellionak

munkája, melyet Bél újra kiadott és előbeszédrel ellátott, mely szól: a pogány erkölcstan hiányairól.

Novum Jesu Christi testamentum Sebastiano Castellione interprete. Lipese, 1724.

Thomae a Kempis de imitando Christo libri tres, accedit liber quartus de sacramento vulgo inscriptus. Nunc de novo edidit Matth. Belius, qui etiam de genuino eoque evangelico imitationis Christi principio praefatus est. Lipese, 1725.

Schwandtner J. G. scriptores rerum hungaricarum. Két kötet. Nagyszombat, 1745. Bélnék terjedelmes és tartalmas előbeszédével a magyar chronistákról, nevezetesen Béla király névtelen jegyzőjéről stb.

Introductio in orbis hodierni geographiam auctore Joanne Tomka-Szaszky. Fozsony, 1748. Az előbeszédben Bél a földrajz történelmét adja elő.

Pauli Dolezallii grammatica slavico-bohemica. Pos. 1746. Ebben is megfigyelésre méltó Bél előbeszédje. Szól benne a szláv nemzet régiségéről, nagy számáról, négy fő ágazatra való oszlásáról. Azután a cseh nyelvtanokról, melyeknek nevezetesebbjeit említi. Mondja, hogy a cseh nyelv már Cirill és Method idejében az istentiszteletnél használtatott. Később Husz János és a husziták a cseh irodalmat a virágzásnak tetőpontjára emelték. Hazánkban a főnemességből Szunyoghok, Illésházyak, Thurzók, Ostrosithok, Zayak, az alsóbb rendű nemességből Szulyovszkyak, Szerdahelyiek, Justhok, Ottlikok, Beniczkyek, Platthyak, Pottornyaiak barátjai, pártfogói voltak a tót irodalomnak.

Lefordította továbbá magyar és tót nyelvre Arndtnak über das wahre Christenthum és das Paradiesgaertlein című asceticus munkáit.

Végre Krman Dániel superintendenssel 1722. eszt. a cseh bibliát adta ki Halléban. Az ajánló levelet e kiadáshoz Krman írta, az előbeszédet Bél, a nyomtatási költségeket pedig nagylelkűen felajánlotta Donnersmarcki Henkel Erdmann Henrik szász gróf. Követik a fordításban a cseh-morva atyafiak által kiadott, ugynevezett hatkötetű kiadást, azonban sok javításokkal, kivált oly helyeken, ahol amazok a kalvinismushoz látszanak szítani. A bibliának e fordítása

egyébiránt később sok kellemetlen órát szerzett mind Krman-nak, mind Bélnek. A lelkészek sok, de valóban alaptalan kifogást emeltek ellene, s újabb fordítást igyekeztek létre hozni, a mi azonban teljesezésbe nem ment. Annyi áll, hogy a Bél-Krman biblia a legcorrectebbek egyike, minélfogva nemcsak a későbbi kiadók által alapul használtatott, de napjainkban is nem egy evang. lelkésznek kézi könyveül szolgál.

Schmal említi adversariaiban, hogy Bél a szerzője e névtelenül kijött munkának is: Kurze und zuverlaessige Nachricht von dem Zustande der protestantischen Kirche in Ungarn, nebst dreien Beilagen, melynek már 1746-ban második kiadása jelent meg.

Ez időbe esik a »Nova posoniensia« című hirlap keletkezése, melynek első száma 1721. eszt. márczius 15-én jelent meg.

Ballus szerint (»Pressburg und seine Umgebung.« Pressb. 1823. a 161. lapon) Bél Mátyás volt e lap szerkesztője. Hogy Bélnek, a lap létrehozásában nagy része volt, az kétséget nem szenved. Kitészik ez onnan is, hogy leveleiben a lapot barátjainak, ismerőseinek melegen ajánlja. Így péld. Bohus György késmárki tanárnak írja: »Nova posoniensia, apud nos imprimi coepta, eo Tibi commendo confidentius, quo sunt latinius scripta. Dabis ergo operam, ut ea publice, in ludo vestro queant legi. Pretium earum unacum mercede cursoris, vix flor. 6 superabit. Egyik sógorának pedig, valószínűleg Hermannak, írja: Caeterum non potui, quin rogatu typographi nostri pagellam hanc novorum posoniensium tecum communicarem simulque de meliori eam Tibi commendarem. Utile boni viri esse institutum facile advertis, modo sint, qui nova isthaec suo sibi aere parent adeoque hominem sumptus facientem invent. Fac age si poteris, ut ea apud, vos quoque frequententur. Pretium earum annuum cum cursore fl. 6. rhen. aequabit.«

Azonban legfőbb munkái, melyek nevét halhatatlanná tesz a *Notitia Hungariae novae historico-geographica* és *adparatus ad historiam Hungariae*. Ezekről tehát terjedelmesebben kell szólnunk.

VIII. FEJEZET.

Bél Magyarország földiratóhoz az adatokat gyűjti. E téren sok akadálylyal, sőt méltatlan gyanúsítással találkozik. Pálffy Miklós nádor. A prodromus. A király kegye. Bél munkatársai. A megyék, a helyt, tanács és a cancellariának észrevételei Bél munkájára.

Az előfizetési felhívás.

Magyarország földrajzának megírása, mint fennebb láttuk, már pozsonyi tanár korában foglalkoztatta Béli. 1710. táján, részint a szolgálatára állott kútfők, részint saját tapasztalása, részint derék tanítványainak jegyzetei nyomán szerkesztett egy compendiumot, mely szerint a hazai földrajzot az iskolában előadta. Ezt kibővíteni s közzé tenni most, miután több idővel rendelkezett, élete egyik feladatául tűzte ki.

Voltak, kik már előtte e téren megpróbálkoztak kisebb nagyobb szerencsével. Ilyenek voltak: Bonfinius (rerum hungaricarum decades liber I.) Gregoriancius (breviarium rerum hungaricarum.) Han Pál (Alt und neu Pannonien. Nürnberg, 1686.) Lazius Farkas (Chorographia Pannoniae). Oláh Miklós (Hungaria, Bél adparatusának első kötetében) és a külföldiek közül: Doglioni (L'Ungheria Spiegata Velence, 1595.). Münster (Cosmographia 1550. 2-ik kiadás 1628.). Dilbaum (Beschreibung und Abrisse aller ungarischen Stett, Vestungen etc. Augsburg, 1604.) Bidonzo (del' regno d' Ungheria. Milano, 1685.). Bizzozeri (Notitia particolare dello stato presente e passato de regni d' Ungheria, Croatia e principato de Transylvania. Bologna, 1686.). Eirken Zsigmond (Donau-Strand. Nürnberg, 1674. és 1684.). Dillich, ungarische Chronica. Cassel, 1606.) stb. De munkáik többnyire igen rövidnek, fölületesek, hibákkal telvék. Az írónak nagyobb része soha nem látta Magyarországot. Az akkori háborús időkhöz képest leginkább a várak és megerősített városok ostromaival foglalkoznak. Az ország természetrajzi, ethnographiai, politikai, physical, művelődéstörténeti viszonyait alig érintik egy pár szóval. Midőn Bél munkájához fogott, oly műnek meg-

írása lebegett szemei előtt, mely az országot minden tekintetben a legrészletesebben ismertesse. »Non minutim scribendum puto, sed copiosius et ad eum modum, ne quid facile elabatur, quod est ad res patriae cum physicas, tum civiles illustrandas pernoscendasque necessarium« mondja Notitiája előbeszédében.

A feladat, melyet Bél maga elébe tűzött, nehéz volt, kivált egy szerény körülmények közt élő evang. papnak, ki elegendő vagyonnal nem rendelkezett, hogy magának a szükséges forrásmunkákat megszerezhesse s kit a mellett hivatala egy helyhez lekötve tartott. Ha a hazának hű és részletes történelmi és földrajzi leírását kívánta adni, az akkori időben a szükséges forrásmunkák hiányában, ismeretséget kellett kötnie a különféle vidékeken élő tudósokkal, lelkészekkel, orvosokkal, mérnökökkel s más hivatalnokokkal, sőt be kellett magának is utaznia ama vidékeket, melyeket leírni ohajtott, végre pedig, az országos köz- és a családi levéltárakban bújázkodnia. Mindez sok nehézséggel volt összekötve. A közlekedési eszközök kezdetleges állapotban voltak nálunk. A családok féltékenyen őrzötték levéltáraikat. Ha mindezeket elgondoljuk, valóban tisztelettel kell meghajolnunk ama nagy férfiú előtt, ki mindez akadályokkal megküzdve, szerény állása daczára a hazát Hungariae novae notitiával ajándékozta meg. 1726. eszt. beutazta az országot keleti irányban Pozsonytól Erdélyig. Még decemberben Szatlmárban időzött, a mint ő maga Szatlmár vármegye leírásában említi.¹⁾ Sőt a pozsonyi evang. egyház anyakönyvei mutatják, hogy más években is huzamosb ideig távol volt egyházától, nevezetesen 1733. eszt. februárban, 1733. eszt. aug. 6-tól szept. 14-ig, 1735. eszt. jan. 9-től febr. 21-ig és 1737. eszt. okt. 12-től decz. 5-ig. Ez időt utazásokra fordította, útközben ismeretséget kötött olyanokkal, kik segítségére lehettek, minden nevezetesebb helyet megtekintett, észleleteket tett, méréseket eszközölt, s miután a földrajzi történelemmel kívánta egybekötni, a levéltárakban is bújázkodott. Dicséretesen említi kivált a túróczi nemessé-

¹⁾ Ita vinum hac laetatur regione, ut praecipuam Bacchi sedem si dixerim, haud aberrarim. Nobis ibi moram an. 1726. decembri mense ducentibus, singulae medicinae poltaris singulis veniebant.

get, mely a legnagyobb előzékenységgel megnyitotta előtte levéltárait. Végre, ahova személyesen nem mehetett, oda e célra kiképezett segédjét küldötte, a mint azt ő maga a Cancelláriához 1729. eszt. jan. 26-án intézett levelében említi. Komárom vármegye Matulay Jánost említi, ki Bél által küldetve, a megyét bejárta és jegyzeteket tett.

Ily előkészületek után most már hozzá látott földrajzi és történelmi adatainak sajtó alá való rendezéséhez. Már 1720. eszt. tudatta a hazai közönséggel szándékát s felhívta azt annak pártolására.

Most azonban egyszerre oly akadály gördült útjába, melyre elkészülve nem volt. Azon hír kezdett terjedni az országban, hogy Bél valamely külföldi hatalomnak zsoldjában áll s nem is annyira tudományos cél az, mely őt vezeti, hanem inkább azért kívánja minél részletesebben ismertetni az országot, nevezetesen megerősített helyeit, hogy ama hatalom, mely őt zsoldjába fogadta, betörés esetében magát kelően tájékozhasssa. Ide czélez ő maga is, midőn Prodromusában így panaszkodik: »Ante triennium, cum pagellis aliquot expressas volebam propositi huius mei rationes, in ius vocari coeperam, nempe in suspicionem incidi moliminis, quod non undiquaque sit integrum atque innoxium.«

E hír eljutott Pálffy Miklós nádorhoz is, a ki kötelességének tartotta Bél magához idézni, Bél készségesen megjelent előtte, előterjesztette kézíratait, s nem sok fáradságába került az emelkedett lelkű férfiút czéljának tisztaságáról meggyőznie. A mint annak híre befutotta az országot, hogy Bél a nádor elébe idéztetett, most már a mindeneket nagyítani szokott fuma épen azt költötte, hogy már börtönbe is záratott és mint notae infidelitatis reus el fog ítéltetni. Erről ő maga ekkép panaszkodik, Bohus György késmárki tanár barátjához 1720. eszt. decz. 19-én irt levelében: »Tota illa res, familiari colloquio atque inter parietes privatus transacta est, ut eo magis miror, mentiri ausos fuisse nonnullos, coram Palatino primum, mox et coram aula rationes reddendas fuisse Belio. Hem, quam late patet hodie Arcadia!«

Egyébiránt a költött ferde hír javára szolgált Bélnek. Pálffy t. i. huzamosabb ideig társalogván Béllal, megkedvelte

s kiadandó munkája érdekében többször értekezett vele. Sőt Pálffy megismertette Béli a nagybefolyású Zinzendorf udvari cancellárral, végre pedig kihallgatást eszközölt ki számára III. Károly királynál. E jeles fejedelem, ki maga is örömmest foglalkozott a tudományokkal, az igénytelen protestáns papot kegyesen fogadta, vele huzamosabb ideig beszélgetett, sőt megengedte, hogy Bél kiadandó munkáját neki ajánlja.

Most már, miután a körülmények ily kedvező fordulatot vettek, Bél 1723-ban mutatványul kiadta *Prodromusát*. Ebben előadja, mikép kíván kiadandó nagy földrajzi művének szerkesztésében eljárni. A *Prodromus* Nürnbergben jelent meg folio alakban Monath Péter Konrád könyvtárás költségén s III. Károly királynak van ajánlva. Előadja továbbá, hogy munkája két főrészből álland. Egyiknek czime lesz: *Hungaria antiqua* s ez magában foglalja a Scythák, Húnok, Avarok és Magyarok viselt dolgait. Függetlenül következő értekezéseket igér: »De vetere litteratura hunno-scythica«, melyet még 1718-ban nyomtatott volt s most javított és bővített alakban fogja kiadni; — továbbá: »Specimen etymologici hungarici ex quatuor linguis orientilibus, hebraica, chaldaica, siriana et arabica erutum«, azután »De vestigiis sapientiae scythicae in lingua hungarica residuis«, végre »De affinitate linguae hungaricae cum tribus Europae linguis, quas cardinales vocant, latina, germanica, slavica.« A másik résznek czime lesz: »Hungaria nova« s ez Magyarország mostani állapotjának leírását fogja tartalmazni. Mutatványul közli *Prodromusában* *Szepes* vármegye leírását, annak Kray Pál által készített földabroszával, továbbá a deménfalvi barlang leírását ifjabb Buchholtz Györgytől, a szklenői és vihnyei fürdőket Moller Ottótól, azután értekezéseket a soproni szőlőskertekről és a soproni borról, Matulay Jánostól, a nadragulyáról, az ásatag sőről, az orvosi tudománynak állapotjáról Magyarországon stb. A művet több rézmetszet díszíti. Egyébiránt a fennebb jelzett elosztástól Bél később elállott. A *Hungaria antiqua* elmaradt. E helyett megjelent külön az »Adparatus ad Historiam Hungariae«, melyről alább lesz szó.

A *Prodromus*at úgy a hazai tudós világ, valamint a külföldi sajtó a legkedvezőbben fogadta. A *Nova Lipsiensia*, a

munka terjedelmes ismertetését így végzi »Nihil addimus, quam ut clar. Belii fortunam, quam experti sunt eius in simili studio antecessores, secundam vires quo integras adprececur, ut Hungariam suam, cui scribendae sive sermonis elegantiam, sive ordinem ac rerum apparatus spectes, non imparem se ostendit, felici tandem pactu integram promat.« A király, kinek a *Prodromus* díszpéldányát Bél személyesen átadta, évi 400 forintnyi segélyt ígért Bélnek, melyet ez azonban csak egyetlen egyszer kapott meg; egyúttal a helytartó tanács útján megbagya a megyéknek, hogy ha Bél hozzájuk fordul, készségesen szolgáltatassák ki neki a kívánt adatokat. Béli viszont felhívta, hogy a mint valamely megyének leírását befejezi, a kéziratot azonnal küldje el az illető megyéhez, hogy az egy e végre kinevezendő bizottság által átnézethesse és megjegyzéseit megtehesse, mielőtt a mű a sajtó alá menne. Meghagyta továbbá *Mikovinyi Sámuel*¹⁾ híres mérnöknek, ki 1735-ben neveztetett ki kir. kincstári mérnöknek, hogy a térképek előállításában Bélnek segítségére legyen. Végre pedig a Cancellária részéről megbízta Palásthy Ferencz és Matyasovszky Imre udvari tanácsosokat, hogy ezek úgy Béli munkáját, valamint a megyéknek arra tett megjegyzéseit még egyszer nézzék át. Ime ennyi rostán kellett átmennie Béli művének, mielőtt sajtó alá boesáttatott volna.

A király kegye és a külföldi sajtónak kedvező véleménye csakhamar oly ünnepeletté tették Béli nevét, hogy rövid

¹⁾ *Mikovinyi Sámuel*, született nem Selmecezen, mint Horányi mondja, hanem *Abelován Nőgrád* várm., hol atyja evang. lelkész volt. Bevégezvén a hazában tanulmányait, Európa nagy részét beutazta s 1723. eszt. a jeni egyetemen tanult. Ő kora legbiresebb matematikusainak és mérnökeinek egyike volt. Midőn a király által megbízott, hogy Béli művéhez a térképeket készítse, egy külön, Bélihez intézett levélben, tudatja, mikép kíván e tárgyban eljárni. A nyomtatott levélnek czime: *Sam. Mikovini epistola de methodo concinendarum mapparum Hungariae topographicarum ad virum clar. Matth. Belium*. Mondja ebben: hogy négy szempontot fog szemé előtt tartani: a csillagászatit, mértanit, magneticust és viztanit. Mutatványul közöl egy ily térképet, mely a hazát Pozsonytól Zólyomig s Csábrágtól Kőrmöczig ábrázolja. Sajnos, hogy az általa készített térképek, azokon kívül, melyek Béli munkája mellett megjelentek, elvesztek.

idő alatt egész kis tudós társaság csoportosult körülötte. Ilyen férfiak, kik czélba vett munkájához létszerűen kezet nyújtottak, voltak: Nógrádban Herman András megyei főorvos és Ráday Pál; Turóczban Czemanka András; Sárosban Reinman; Szepesben Mileter, Kray Pál, ör. és ifj. Bohus György, Berzeviczy István és Buchholtz György; Liptóban Fischer; Sopronban Liebezeit; Győrött Komáromy; Budán Stöcker; Zólyomban Moller Ottó Károly és Matolay János; Modorban Rieger Károly; Károlyfehérvárott Kapossy Samuel; Békésben Klósz Mátyás alispán; Abaujban Reviczky Ferencz; Nagy-Szombatban Bácsmegyei István orvos; Gömörben Micsinszky; Nyitrában Krman Dániel superintendens; Kőrmöczbányán Nagy; Szatmárban Bagossy alispán; Nagyszombatban Munkácsy Pál orvos, ki gazdag könyvtárát készségesen boesátotta Bél szolgálatára, továbbá Bohus Samuel, Zsitkovszky István. A külföldiek közül Passionei Domokos ephesusi püspök és pápai nuntius Bécsben, Fontanini érsek Rómában, Benzoni püspök Dalmatiában, Garelli Miklós es. könyvtárőr Bécsben, Büneman Mindenben, Sommerfeld Frigyes Vilmos kormánytanácsos, a lipesei, berlini, hallei tudósok stb.

A helytartótanácsnak a megyékhez intézett leirata sem tévesztette el hatását. A mint Bél valamely megyéhez kéziratát elküldötte, a megyék nem késtek a bíráló választmány kinevezésével. Némely megyénél az elbírálás gyorsan ment s Bél rövid idő alatt visszakapta kéziratát a reá tett megjegyzésekkel együtt. De volt több oly megye, melyet a helytartó tanácsnak, Bél kérelmére több ízben kellett megintenie, hogy megjegyzéseit Bél munkájára küldje el. Sőt volt oly megye, mely Bél munkáját azzal küldötte vissza, hogy az nem érdemli meg a kinyomatást. Ha a megyéknek a helytartótanács levéltárában felmaradt válaszaikat olvassuk, azokban sok curiosummal találkozunk.

Igy például *Nyitra várm.* közönsége 1733. jan. 17-én tartott közgyűléséből jelenti a helytartó tanácsnak, hogy Bél munkáját kiadta átnézés végett Hunyadi István alispánnak és Szörényi András aljegyzőnek, kik azonban hivatalos teendőkkel el lévén foglalva, a megbízatásban eddig el nem járhattak; kéri ennél fogva a helytartótanácsot, hogy a munka

átnézése oly egyénekre bizattathassék, kik közhivatalt nem viselnek s e szerint elegendő idővel rendelkeznek, de ezeknek a fáradságos munkáért mérsékelt napidíj assignáltassék. Ebbe a helytartótanács nem egyezett, s a megyét továbbra is a munkának díj nélküli megbíralására hívta fel. Azonban a megye oly lassan járt el, hogy a helytartótanács, Bél folyamodására, 1735. májusban újra felhívta a megyét, hogy megjegyzéseit szept. 1-ső napjáig küldje el Bélnek. Erre azután a megye 1735. eszt. július 11-én tartott közgyűléséből ezt válaszolja a helyt. tanácsnak: »Posteaquam scriptoris Matthiae Bel opus, quampiam Comitatus huius descriptionem, uti ipse auctor apponit, historicam complectens, nobis pro revisione eiusdem a Sereuitate Vestra et excelso Consilio intimatum praestitisset, quandoquidem deputati catenus nostri nobis repraesentassent opus illud sive in addito, sive in omisso spectetur, tot et tantos involvere defectus, quod facilius quis novum desuper librum conscribere videretur, quam ut huius errata corrigi, omissa suppleri, admissa vero sive male posita emendari oporteret: ex eo operis praefati librum, per ipsum et antelatum Matthiam Bél isthuc submissum in specie remittendum censuimus.« Ezzel azonban a helytartótanács meg nem elégedett, hanem a kéziratot ama meghagyással menesztette vissza a megyéhez, hogy a megye névszerint jelölje meg Bél munkájában az abban észrevett hibákat, hiányokat és téves adatokat. Erre azután a megye csukugyan hozzá látott a dologhoz és az általa kirendelt bizottság megjegyzéseivel együtt a kéziratot 1735. szept. 20. a helytartótanács útján Bélhez küldötte. Hogy miben állottak észrevételei? azt nem tudjuk, mert nincsenek a megye leveléhez mellékelve.

1737. decemberben kéri Bél a kir. helytartó tanácsot, hogy miután kéziratát több mint egy év előtt elküldötte Árva, Torna, Borsod, Abauj, Sáros, Zemplin, Szabolcs, Ugoicsa, Sopron, Zala, Somogy, Baranya, Tolna, Esztergom, Komárom és Nagy-Hont vármegyékhez, de ezektől vissza nem kapta, sürgetné meg e megyéket, hogy munkáját az arra tett megjegyzésekkel együtt valahára küldjék meg. A helytartótanács 1738. január 24-én megsürgette a megyéket. Erre azután *Zala vármegye* azt válaszolja, hogy a kérdéses kéziratot

az arra tett megjegyzésekkel együtt, még 1737. decemberben a helyt. tanácsnak elküldötte. Mellékeli Csillagh István zalaegerszegi postamester bizonyítványát arról, hogy ő a csomagot Körmentre menesztette. Erre azután a helyt. tanács értesíti a megyét, hogy a csomag nem érkezett rendeltetési helyére, s meghagyja a megyének, nézzen utána, hogy a kérdéses iratok hol hevernek? A megye visszair, hogy azoknak sehol nyomába nem jöhetett. Erre azután maga a király 1738. máj. 1. kelt rendeletében megparancsolja Paar Lipót főpostaigazgatónak, hogy a helyszínén szigorú nyomozást eszközöljön. Paar le ment Zalába s tudatja ő Felségével, hogy a nyomozást megtette, de miután a csomag recommandirozva nem volt, lehetetlen volt kinyomoznia, vajjon útközben valahol a szekérről esett-e el és úgy veszett el, vagy pedig még most is valamely postán hever. Véleménye szerint tehát nincs egyéb hátra, mint hogy Bél a megye leírását még egyszer küldje el Zala megyének. Megtette-e ezt Bél? nem ismeretes. Annyi bizonyos, hogy Zala vármegye leírása Bél kéziratai közt úgy a m. nemzeti múzeumban, valamint a primatialis levéltárban is meg van.

Árva vármegye 1738. márcz. 26-án jelenti a helytartótanácsnak, hogy ekkoráig Bél kéziratát át nem nézhette, mivel a megye hivatalnokai más közdolgokkal igen el voltak foglalva. Javasolja egyúttal, hogy Bél valamely árvavármegyei tudóssal nézesse át munkáját, mert a megye hivatalnokait e fáradságos munkával terhelni nem lehet.

Sopron vármegye 1738. márczius 31-én ezt írja a helyt. tanácsnak: Considerato historico Beliano opere occurrebant equidem reflexiones variae, quae nos ad omissionem potius eiusdem, quam editionem, si res adhuc integra esset, permovissent. Unde etiam evenit, revisionem eius non nimium alacri animo fuisse susceptam. Cum autem ad eas devenisse circumstantias animadvertamus, ut editio eiusdem per nos impediri non valeat: hinc gratiosis exc. Consilii intimatis satisfacturi, revisionem suscepimus, illaque peracta memoratum opus unacum annotatis observationibus, interposita nihilominus eatenus protestatione, ne idem aliquando in quocunque tandem casu pro argumento in praedictum et damnum huius comitatus assumi valeat, remittimus.* Attól tartott tehát, hogy ha

Bél munkája revideáltatva s így mintegy legalisálva és hitelesítve világot lát, az abban netán előforduló genealogicus és birtokviszonyi téves adatok, melyek a revisio alkalmával figyelmét kikerülték, idővel jogi tekintetben reá nézve károsak lehetnek és visszaélésekre szolgáltathatnak alkalmat.

Sáros vármegye 1737. febr. 5-én tudatja, hogy miután Bél munkájában egyes családok birtokviszonyairól van szó, szükséges volna ez adatokat az egyes családok birtokában lévő okmányokkal egybevetni, a mi ellen ezek azonban tiltakoznak. Egyébiránt is a munka átnézése sok időt igényelvén, a mivel a megyei tisztviselők nem rendelkeznek, a munka úgy, a mint a megyéhez küldetett, ismét visszamenesztetik minden megjegyzés nélkül. Egyetlen egy megjegyzés van a lapszélre írva, de azt is nem a megye közönsége, hanem egy magán ember tette oda.

Hasonló értelemben nyilatkozik *Zemplén vármegye* 1737. márcz. 14. (Ingenue fatemur, quod cum idem scriptor in privatorum iura semet immittat, quorum omnium exactam notitiam non haberemus, sed neque ad productionem eiusmodi iurium, ut abinde ad notitiam substratae materiae deveniri valeat, quempiam stringere in nostra auctoritate positum esset, opus illud, citra complures errores ad rectam censuram minus assumi posse praevidemus. Erre visszair a helyt. tanács már márcz. 27., hogy az említett okokat elegendőknek nem tartja s meghagyja a megyének »ut eatenus occurrentes reflexiones sive in generico, sive in specifico depromere et Consilio huic submittere noverit.« Megtette-e ezt a megye? nem hozhattam tisztába.

Baranya vármegye 1736. febr. 28. azzal mentegetődzik, hogy miután Bél többek közt tudni ohajtja az egyes községek birtokosainak neveit, Baranyában pedig épen most van pör alatt azon kérdés, hogy mely birtokok tartoznak a káptalanhoz és melyek a püspökséghez, míg e kérdés itéletileg eldöntve nem lesz, addig Bél munkájának átnézéséhez hozzá nem foghat. Ugyane menséget hozza fel a helyt. tanács újabbi felhívására, 1736. eszt. szept. 7.

Mosony vármegye 1736. márcz. 22. írja: Opus illud, quocum predicans evangelicus Bell nominatus comitatum hunc

describeret die 31. jan. accepimus, per notarium comitatus revidendum curavimus, observationesque eius communicamus, supplicantes et instantes, quo omnium taliter adinventata observatio et modificatio in moderato sensu persistere valeat debeatque.

Hont vármegye 1736. jun. 7. tartott közgyűléséből jelenti, hogy Bél kéziratát átnézte és azt megjegyzéseivel együtt ezennel visszaküldi. A megjegyzések a következők:

1. »Processum kishontensem nomine comitatus appellari nequire, non enim nagy et kis hontensis, verum simpliciter hontensis nominatur comitatus.

2. quod recenset author, processum kishontensem peculiarem aliquando fuisse comitatum, id nobis non constat. Sed si vult statum eiusdem modernum et cum tribus maioris Hont processibus coniunctionem describere, tenorem novellaris legis articuli quippe 23 assumat. Nostro videre plura dubia narrare non esset necessum.

3. sub membro eodem, ubi de incolis et magistratibus, ta et subsequenter in aliis sectionibus de oppidis, arcibus, castellis et pagis saepe dicti processus tractaretur, ibidem nominatae nonnullae illustrissimae et nobiles familiae, dominia, arces, castella et bona possessionaria, quasi pro certo et indubitate iam ex paterna, iam autem ex materna aut uxoria, vel alia quapiam successione tenere et possidere dicuntur. Cum autem privatam unius vel alterius recentiorum illustrium Dominiorum, Comitum, Baronum et nobilium ius universitati huic non sit notum (nisi aliunde haec dominus author sciat) deductionem intuitu praenarratarum condensationum notitia et sentimento nostris enfirmare non possumus. Verum (ne quodammodo alicui praecideretur) sufficere existimarem, si actualis solummodo bonorum possessor significaretur et apponeretur.« *Hont vármegye karai és rendei tehát azt hitték, hogy a mi az egyes családok birtokviszonyait illeti, azt Bél másannan nem is tudhatja, mint a vármegye karaitól és rendeitől.*

De leghevesebben kelt ki Bél munkája ellen *Hoves vármegye*. Bél tévedésből azt találta írni, hogy a Gyöngyös városában lévő sz. Orbán templomát jelenleg a kálvinisták bírják.

Erre azután a vármegye az 1736. nov. 16. tartott közgyűlésből a következő heves választ írja: »Acceptis intuitu communicatae nobis antehac Comitatus nostri descriptionis per D. Bél factae eiusdemque revisionis et in ordine ad hoc meritum reflexionum nostrarum adnotandarum, emendandorumque emendationis ac ipsius operis nobis transmissi remissionis emanatis, regiae Serenitati vestrae excelsique Consilii R. loc. hung. monitoriis, mentem nostram humili hocce scripto aperire voluimus. Quod siquidem idem opus per Deputatos nostros revisum, (uti nobis fidedigne relatum exstitisset) quam plurimis defectibus laboret, ita ut reflexionibus desuper faciendis sibi ipsis insufficientes esse viderentur. Et quod ultra in puncto eo, ubi templum S. Urbani in oppido Gyöngyös helveticis concessum fuisse praeeunteque ludi magistro exercitia frequentari appositum haberetur, longe a vero abesse sicque fidei orthodoxae religionisque catholicae praecidium experiri necessum esset. Nam ab immemorabili et diuturno, saecula quod excedit tempore semper reatholicorum usui, per quos ex fundamentis aedificatum conspicitur deserviebat, ludi magistrum vero non modo praecire, tanto magis exercitia praticare, sed nequidem morari et se ostendere Gyöngyösini, oppido quippe ab eximia veri Dei cultus religione, zelo et fide catholica commendato, concessum sit, nisi quod semel iterumque, sub iugo videlicet turcico intestinisque tumultibus praetactum templum violenter abreptum sectae suae ditionis fuisse memorarentur. Hinc praemissis ex defectibus aliisque quam plurimis sive respectu religionis reatholicae totiusque universitatis adeoque comitatum nostrorum unitorum, seu privati iuris Dominorum, Praelatorum, Baronum, Magnatum et nobilium iuribus, in quantum historica haecce descriptio in eius generalibus vel specialibus partibus eiusdemque membris et sectionibus ac paragraphis quoquo modo praecidicaret, non aliam, quam fidei historicae rationem haberi debere. Unde per nos, authentiaque nostra minus roborari posse, Regia Serenitas vestra Excelsumque R. H. L. Consilium perspectum habere dignabitur. Proinde ut in iudiciis extraordinariis aliisque foris civilibus cunctisque dicasteriis argumento huiusce fidei historicae nobis ullaatenus derogari queat adeoque

authentia per nos admissa allegari possit et debeat, Regiam Ser. Vestram Consiliumque L. R. demisse petimus, dignari velle humillimam hance protestatoriam declarationem nostram ex aequo et bono iudicare et pro futura nostri iuriumque nostrorum tam universalium, quam particularium cautela actis et regestis excelsi Consilii inscribi et intabulari curare.

Azon vármegyék, melyek Bél munkáját készségesen áttekintették és megjegyzéseikkel együtt visszaküldeni siettek, ezek: Veszprém 1736. eszt. márcz. 25. Bács 1736. szept. 7. Székesfehérvár 1737. febr. 25. Komárom 1737. ápr. 9. Ung 1737. jún. 3. Tolna 1738. ápr. 21. Somogy 1742. márcz. 8.

Azonban a helytartótanács, mielőtt Veszprém leírását a vármegyének arra tett észrevételeivel együtt Bélhez visszamenesztette volna, maga is bele pillantott, és mivel abban Geese nevű veszprémi községet illetőleg egy nem tetsző helyet talált, ez okot szolgáltatott neki arra, hogy a királyhoz következő felterjesztését intézze:

«Posteaquam Consilium istud Maiestatis Vestrae Sacrat. locumt. regium historiam comitatus vespriensis per Matthiam Bel concinnatam cum eodem Comitatu pro modificatione modificandorum seu et in quantum aliqua erronee nefors exposita deprehenderentur, pro correctione transmisisset et idem comitatus opus eiusmodi modificatum et mendis etiam suis correctum Consilio huicce remisisset, Idem hocce Consilium praetactam historiam inspiciendo, inter alia in sectione 4-a de vicis et pagis processus superioris eiusdem Comitatus sonante h. 11 circa pagum Geese formalia legit: »Geese viculus exilis episcopatus vespriensis, incolitur ab hominibus religionis ex catholica, reformata et lutherana mixtis, ita tamen invicem concordia, ut *quum evangelici soli gaudeant exercitio divini cultus*, reliqui cum eis non dissideant, quin ad preces diurnas simul quotidie confluant, nonnisi sacrorum causa ad suos subinde coetus catholicis et reformatis exeurrentibus.« Quia vero haec et nefors aliae per eiusmodi opus historicum hinc inde sparsim factae expositiones orthodoxam religionem catholicam graviter lederent, quae unice per hoc regnum apostolicum et Maiestatis Vestrae Sacrat. augustissimaeque domus suae austriacae haereditarium a primordio eiusdem publice

recepta haberetur, et cui unice et soli per totum hoc regnum exercitium cultus divini ubique competeret, reliquae siquidem sectae nonnisi clancularie irrepsissent et introductae per temporum iniurias et vicissitudines, toleratae hucusque fuissent: censura porro eiusdem Belianae historiae Cancellariae Maiestatis Vestrae Sacrat. reg. hung. delata exstitisset. Ideo ne per similes expositiones religionem tangentes fidei nostrae unice salvificae iniuria vel praeiudicium quoquo modo inferri aut imminere possit, Consilium istud L. R. Maiestati Vestrae Sacrat. humillime suadendum esse existimavit, quatenus auctori historici eiusdem operis serio et distinctum iniungeretur, ut in scribenda eadem historia circa religionem factas quasvis expositiones ilico expungere et exmittere, neque in decursu eiusdem operis ullam amplius de religione mentionem facere audeat vel praesumat. Censoribus autem eiusdem Beliani operis committeretur, ut huic rei serio invigilent, circa emissionem similium expositionum religionem tangentium sedulo curam gerere velint.»

A *Cancellária* részéről, a mint fennebbemlítettük, Palásthy Ferenc és Matyasovszky Imre udvari tanácsosok voltak megbízva, hogy Bél munkáját és a megyéknek arra tett megjegyzéseit még egyszer és végleg fölülvizsgálják. E fölülvizsgálat igen lassan haladt előre, úgy hogy Bélnek nem egyszer kellett Kuncz Jakab udvari ágens által az illetőket megsürgetni. Fenmaradt Kuncz Jakabnak 1732. aug. 4. Bél Mátyás-hoz intézett levele, melyben Palásthy nevében arra kéri őt, hogy ennek nevéhez ne feledje el oda tenni mindig a praedicatumot: de eadem, mert, ugymond Kuncz »produxit coram me in maiorem rei fidem diversa antiquissima diplomata, familie suae, iam in saeculo duodecimo et decimo tertio a rege Andrea collata, ex quibus evidentissime apparet, illius temporis praedecessores suos, qua Comites, iam eodem praedicato de Palásthy, gavisos fuisse.«

A cancelláriai bírálók némely igen alapos nemzedékrendi, birtokviszonyi, történelmi megjegyzéseket tettek Bél munkájára. Igy péld. Bél a csanádi püspökök sorába Telekessy után Nádasdyt teszi. A bírálók kimutatják, hogy Telekessy és Nádasdy közt püspökök voltak Dolni István, Ordódy

Zsigmond és Lapsánszky Ferencz. Jellemző, hogy a hol Bél a Rákóczy-féle háboruról szól, a Cancellária meghagyja, hogy sehol ne használja e szót: bellum »quia hoc tantum inter pares suscipi solet« hanem mindig ezt: motus vagy seditio. Továbbá Zólyom városa leírásánál megjegyzi, hogy miután ott Bél említi Bottyánt, kit közönségesen vak Bottyánnak szoktak nevezni, kívánatos, hogy azt eléggé magyarázza meg, hogy ki volt e Bottyán, nehogy ez idővel a jeles Batthyányi családra homályt vessen. »In descriptione Vetusolii fit mentio Bottyanii. Ne proinde posterior aetas illius Bottyanii, alias caeci dicti ignara, nobilissimae dominorum comitum Bottyaniorum familiae quaeprimam nota inuratur, paragraphum hunc sufficienter explicandum et distinctionem personae addendam esse.« De erre Bél nem hallgatott s Zólyom városa leírásánál egyszerűen említi Vak Bottyánt, a nélkül, hogy oda tenné, hogy az nem a Batthyániak családjának ivadéka volt. Végre a Cancellária is figyelmezteti Bél, hogy hagyjon ki munkájából mindent, a mi a vallásra vonatkozik. »Quia vero passim frequens mentio religionis occurrit, eundem auctorem minime latere potest, quod statim ab initio suscepti operis eo nomine serio commonitus fuit, ne negotium religionis quodammodo attingat, verum ea unice, quae ad materiam geographicam et prosapiarum in regno Hungariae spectant, scribat: idcirco praetactam cautelam hic loci quoque repeti et ut a modo imposterum id diligenter observetur, commoneri.«

Így végre post varios casus, post tot discrimina rerum, Bél hozzá láthatott nagy műve első kötetének kinyomatásához. 1733. jan. 24-ről van keltezve Straub Pál bécsi könyv-árúsnak *előfizetési felhívása*, melyet jónak láttam szóról-szóra ide ítkatni. Így szól:

Designatio Conditionum, quibus, opus sequens typis excudendum suscepit Paulus Straub, bibliopola viennensis.

Lectori benevolo salutem!

§. 1. Plures sunt anni, cum benignissimo sacrae caesareae regiaeque Maiestatis indulto Hungariam antiquam et novam scribere coepit Vir Clar. Matthias Bél, reddiditque propositi rationes Prodromo (qui an. 1723. Norimbergae prodiiit) et huius imprimis prefatione expressas. Maturuit interim,

quae Dei et Caesaris est, gratia eo usque opus, ut mandari typis et lucem publicam eximia sui parte adspicere possit.

§. 2. Quia vero vastum adeo et in plura volumina dispersitum, mappis item chorographicis singulorum comitatuum, iconibus aliis et ornatu prorsus eximio instructum opus privatis unius viri sumtibus exprimi haud potest, statuit idem Paulus Straub beneficio praenumerationis uti atque subscribentium commodo sequentes conditiones promulgare.

1. Imprimetur opus Amstelodami in maiori folio, charta et typis nitidissimis, ornamentis additis, quam fieri potest magnificentissimis, sub hoc titulo: Notitia Hungariae novae geographica etc. Amstelodami Anno MDCCXXXIII. Cum privilegiis sacrae caes. reg. Maiestatis.

2. Constabit opus universum quatuor partibus, voluminibus autem sex, ad hunc modum dispersiendis: Hungariae cisdanubianae volumina tria, transdanubianae volumen unum, cis et transibiscanae volumina duo.

3. Ne igitur praenumeraturi graventur, acceptabitur pecunia successive pro singulis voluminibus sequentem in modum:

Pro Hungariae cisdanubianae volumine secundo flor. rhen. 8. Is ubi paratus fuerit, et distributus, pro volumine secundo flor. rhen. 8, atque eo etiam absoluto pro tertio volumine flor. rhen. 6. Eodem ordine et pretio reliqua volumina Hungariae transdanubianae, cis et transibiscanae imprimantur, praenumeratis scilicet pro volumine quarto flor. rhen. 6, pro quinto fl. 6, et denique pro sexto flor. 6. Constabunt vero volumina singula 150 quin et 200 plagulis. Imprimantur etiam exemplaria chartae, quam regalem vocant, et pretio maiori et pro his tantum, qui ea datis mature ad bibliopolam litteris expetiverint.

4. Commodum inde ad praenumeratos insigne plane redundabit, quandoquidem liber postea multo maiori aut plane duplicato pretio venundabitur. Ultra praenumerationum enim exemplarium numerum tantum centum alia imprimantur.

5. Dabit autem operam et auctor et bibliopola, ut singulis semestribus volumen unum prodeat, adeoque sensim praenumerandum pretium eo facilius et sine ullius incommodo in

opus utilissimum impendi possit. Durabit vero prenumeratio-
nis terminus a calendis Februariis usque ad calendas Julias,
quo quidem tempore bono cum Deo operarum quoque sive
imprimendi initium fiet.

6. Simul vero proditurum volumen Viennam usque de-
ferendum curabit bibliopola. Unde praenumerantes facili id
negotio recipere potuerunt, exiguo aliquo pretio posteriorum
soluturi.

7. Acceptabunt pecunias a praenumeraturis per celebri-
ores Hungariae et Transylvaniae urbes, dato cuique praenume-
ranti chirographo sequentes: Badae Walcher librorum com-
pactor: Caesarcopoli seu Kesmarkini Buchholtz rector; Cas-
soviae Maior MD; Cibinii in Transylvania Wielandt mercator;
Comaromii Neuholdt MD; Debrecini Szeremley notarius;
Eperiessini Raymann MD; Jaurini Gerber mercator: Loson-
cini Perlicius MD; Neosolii Möller iunior MD; Posonii Wie-
landt mercator; Schemnicii Kochlatsch MD; Sempronii Haj-
nóczy SR; Tyrnaviae Bácsmegyei MD; apud quos typorum
chartae et reliquae accurationis specimen videre est.

8. Ne vero pecuniae iacturam quisquam metuere possit,
cavebunt Viennae Austriae celebres trapesitae seu cambiarii
Radt et Hösslin ad quos collecti sumtus permutabuntur eo
usque, dum praenumerantes volumen suum reddito chirogra-
pho acceperint.

§. 3. Sperat itaque memoratus bibliopola, non defutu-
ros eleganti huic et multorum votis expetito operi, patriae fi-
lios, quin potius tantillum sumtus eo facturos promptius, quo
quisque dulcissimae patriae est amantior.

§. 4. Quin et illud confidit fore, ut ornando, perpoliando
consummandoque operi universi hi, quorum id maxime in-
terest, symbolas suas ad auctorem quantocius Posonium mit-
tendas, multo, quam antehac conferant alacrius, quod quidem
bene de patria merendi studium laudibus prosequuntur exteri,
recolet grato animo sera posteritas, orbis autem eruditus in
beneficiis deputabit.

§. 5. Denique ut palam constet apud omnes, quorum
sumtu et praenumeratione promotum sit opus, nomina prae-
numerantium pro ratione temporis, quo quisque citius aut tar-

dus subscripsit, digesta, ad calcem singulorum voluminum
peculiari indice exhibebuntur.

Bene vale, lector amice, et honestissimos conatus in pat-
riae tuae decus vergentes, alacriter adiuva.

Viennae Austriae A. 1733 die 24 Januarii.

Ez előfizetési felhívásból kitetszik, hogy Bél műve
eredetileg hat kötetre volt tervezve. Azonban Bélnek adatai
később annyira megszorodtak, hogy az első négy kötet csak
tiz vármegyének leírását foglalja magában. Ha tehát Bél oly
terjedelemben kívánta volna adni a többi vármegyék leírását
is, mint a minőben azok kézírataiban fennmaradtak, a munka
bizonyosan legalább tiz kötetet tett volna ki.

Bél művét Amsterdamban nyomatta, Van Ghelen meg-
felelt a benne vetett bizalomnak. Akár a tiszta, hibátlan nyom-
tatást, akár a diszes initialekat, akár a művében előforduló
sok rézmetszetű vignettet nézzük, valóságos diszművet állított
ki. Előfizetők gyűjtése végett a kiadónak könyvkötőkhöz, ta-
nárokhoz, orvosokhoz kellett fordulnia a haza nagyobb váro-
saiban, minthogy akkor még nálunk egyetlen egy könyvkeres-
kedés sem volt. Jellemző az is, hogy az előfizetők biztosítása
végett két jőnevű bécsi bankárnak, Radtnak és Hösslinnek
kellett a jótállást magokra vállalniok, különben alig találko-
zott volna előfizető.

VIII. FEJEZET.

Notitia Hungariae novae historico-geogra-
phica. A kéziratban maradt megyék.

1735-ben jelent meg Bél munkájának első kötete, mely
Posony vármegyének leírását foglalja magában; 1736-ban a
második, mely ugyane vármegye leírásának folytatását adja,
azonkívül pedig Turóc, Zólyom és Liptó vármegyéket; 1737-
ben a harmadik kötet Pest, Pilis és Solt vármegyék leírásával.
A IV. kötet, mely Nógrád, Bars, Nyitra, Nagy- és Kis-Hont
vármegyék leírását foglalja magában, III. Károly király köz-
bejött halála miatt csak 1742-ben jelent meg. Végre az V-dik
kötetből csak Mosony vármegye leírását bírjuk. A többi vár-

megyék leírásának kiadatását megakadályoztatta Bélnek 1749-ben bekövetkezett halála. Hogy a többi megyék leírását mily sorban kívánta volna kiadni, azt mutatja a primatialis levéltárban felmaradt sajátkezű pro memoriája, mely így szól:

»Quum tomus I. II. III et IV, iam typis excusi sint superest ut reliquos tomos post mea fata per quemcumque facili ratione in ordinem disponendi relinquam in scripto opinionem. Hinc comitatus per me elaborati historice, physice et geographice ac singuli in manuscripto apud me existentes ordine sequenti edendi erunt:

Tomus V. complectetur comitatū mosoniensem, soproniensem, iaurinensem, comaromiensem, castriferrei, albaregalensem, strigoniensem, veszprémiensem, szaladiensem, sümegiensem, tolnensem et baranyensem.

Tomus VI. comitatum maramarusiensem, item mantissam ad eundem comitatum, ugozsensem, krasznensem, békessiensensem, zarandensem, aradiensem, csanadiensem, ungváriensem, bihariensem, temesiensem item temesvariensem, köváriensem, unghensem, tornensem, bacsziensem et bodroghiensem, szathmariensem, szabolcsensem, csongrádiensem, heveksiensem et szolnok exteriorēm, borsodiensem, abaujvariensem, sárossiensem, zempliniensem, gömöriensem, arvensēm, trencsiniensem.

Mappae imprimendae:

Mappa comitatus trencsiniensis Mikoviniana.		
— —	bars et bodrogiensis	Mikoviniana.
— —	albensis	Kovácsiana.
— —	ungvariensis	Mikoviniana.
— —	maramarusiensis	Mikoviniana.
— —	arvensis	Kovácsiana.
— —	mosoniensis	Kovácsiana.
— —	csongradiensis	Mikoviniana.
— —	comaromiensis	Kovácsiana.
— —	iauriensis	Kovácsiana.
— —	strigoniensis	Krayana.
— —	bihariensis	Peszleriana.
— —	zempliniensis	Peckiana.
— —	szabolcsensis	Peckiana.

Mappa comitatus temessiensis Mülleriana.

— — hevess et szolnok exterioris Mikoviniana.

A felosztás, a mint tudjuk, minden megyénél ugyanaz tudniillik:

I. Pars generalis

a. membrum physicum: de situ, natura et opportunitatibus comitatus;

b. membrum politicum, de incolis, familiis, magistratibus.

II. Pars specialis: de processibus, arcibus, urbibus, vicis.

Hozzá van adva minden megye leírásához az ugynevezett tabula itineraria, mely az egyik megyéből a másikba vezető országutakat jelöli.

Mily roppant különbség, ha Bél művét az előtte kiadott ily tárgyú munkákkal hasonlítjuk egybe!

Mig amazok külön adják Magyarország történelmét s a földrajzt csak mintegy függelékül ismét külön: Bél a vármegyék és városok földrajzát a történelemmel kapcsolja egybe. Mig azok, pl. Oláh Miklós, nem indulnak megyék szerint, hanem összevissza említik a különféle vármegyékben létező városokat, várakat, községeket, úgy, hogy az áttekintés különösen Oláhnál igen nehéz: Bél kerületek, megyék, járások szerint írja le a hazát. Mig azok az ország ethnographiai, természetrajzi, régészeti, művelődéstörténelmi viszonyaira alig reflectálnak egy pár szóval, s inkább csak a várak, városok leírását adják: Bél figyelme mindenre kiterjed, s különösen becsesek nála az epigraphiák, nemzedékrendi táblázatok, főispánok, alispánok sat. névsorai és a művébe beiktatott számtalan okmányok. Mig amazoknak földrajzaik már csak rövidségökneél fogva sem merithették ki a tárgyat: Bélnek földrajza oly terjedelmes, hogy nincs oly csekély falu, sőt alig van hegy, patak, melyet nem említ. Amazoknak földrajzaik Bél munkája mellett valóban olyanok, mint egy törpe, földön kuszó bokor, terebélyes, százados, hatalmas tölgyfa mellett.

Vannak Bél munkájának is hiányai. Így például a népességi és más statisztikai adatok teljesen hiányzanak. De e hiányoktól eltekintve, melyek részint az ország akkori rende-

zetlen állapotában találják megfejtésüket, részint pedig abban, hogy Bél nem annyira statisztikát, mint inkább az ország földrajzi és történelmi leírását kívánta adni, bizonyára a legszigorúbb kritikának is el kell ismernie, hogy Bél oly jeles és az akkori irodalmat tekintve, kimagasló művel ajándékozta meg a hazát, mely bármely nemzet irodalmának diszeül szolgálna. Okmányok nyomán helyes kritikával dolgozott; nem terjeszkedett ki csekélységekre a fontosabb dolgok rovására; az ő munkája nemzetiségi és vallásos elfogultságtól egyiránt ment, iránya világos, kivált az előbeszédekben és dedicatiókban classicus. Meltán mondhatták róla a lipcsei tudósok (acta eruditorum lipsiensium) »sive rerum copiam et delectum, dispositionemque congruam, sive scriptorum et monumentorum adparatum, sive in fabulis confutandis acumen criticum, sive rerum seriarum cum iucundis commixtionem, sive sermonis elegantiam et nitorem spectemus, nihil in hoc opere ad immortalitatem Beliani nominis desideratur.«

A mi ama megyéket illeti, melyeknek leírása kéziratban maradt, ezek közül, jóllehet némelyik csonkán, meg van tudtommal:

a magyar nemzeti múzeumban: Sopron, Békés, Veszprém, Ugocsa, Somogy, Szala, Székesfehérvár, Tolna, Abauj, Zaránd, Zemplén;

a posonyi ev. lyceumi könyvtárban: Szepes, Pilis, Nyitra, Bars, Liptó, Hont, Posony, Zólyom, Nógrád, Posony város és a pilisi várak;

a primatialis könyvtárban: Abauj, Székesfehérvár, Arad, Árva, Bácsbodrog, Baranya, Bars, Békés, Bihar, Borsod, Vas, Csanád, Csongrád, Gömör, Heves, Győr, Kővár, Kraszna, Mármaros, Moson, Nógrád, Nyitra, Pest, Pilis és Solt, Sáros, Sopron, Somogy, Esztergom, Szabolcs, Szala, Szathmár, Középszolnok, Temes, Turóc, Tolna, Torna, Trencsin, Ugocsa, Ung, Veszprém, Zaránd, Zemplin, Zólyom, Komárom és Szepes, — és így nincs meg tudtommal sehol Bereg, Torontál és Krassó, legalább sem én nem láttam, sem Horváth István a nemzeti múzeumban lévő e tárgyú kéziratában nem említi, hogy látta volna.

Ezekén kívül ugyancsak a primatialis könyvtárban megvannak Bélnek a horvát és tótországi vármegyékre vonatkozó jegyzetei.

Bél Mátyásnak kéziratban maradt munkái, különösen pedig a megyék monographiái valószínűleg örökre elvesztek volna, mint annyi más becses kézirat hazánkban, ha azoknak nagyobb részét *Batthyányi József* akkor kalocsai érsek, később hercegprimás — valóban nagy lélek — 1767-ben Bél özvegyétől 1600 forinton meg nem vásárolja. A kéziratok 82 kötetet tettek ki. Az érsek 1770-ben vitette azokat a Dunán Kalocsára, útközben azonban a hajósok gondatlansága következtében megáztak s annyit szenvedtek, hogy némely részét már olvasni sem lehet. Az érsek *Miller Jakabot*, a későbbi híres nemzeti múzeumi őrt bizta meg azok rendezésével. Kalocsáról a kéziratok *Batthyányi* bibornoknak pesti palotájába kerültek. Itt rendezte és cathalogisálta a könyvtárat, s abban Bél kéziratait is *Calovino József* tudós posonyi kanonok, mert a primás a könyv- és levéltárat a tudós közönség közhasználatára kívánta bocsátani. Ezt azonban megakadályozta a jeles embernek 1799-ben bekövetkezett halála. Pestről azután a kéziratok Posonyba, végre pedig Esztergomba szállítottak. *Batthyányi* hajlandó lett volna Bél kéziratait a maga költségén kinyomatni s fel is hívta azoknak a sajtó alá való rendezésére először *Benezárt*, azután *Horányit*, végre *Windisch*t, de ezek nem vállalták azt magokra, valószínűleg azért, mert a kéziratok egy része annyira rongált állapotban találtatott, hogy azokat alig lehetett volna kiegészíteni.

Egyébiránt, a mint tudva van, később (1753) *Thomka-Szászky János* kiadta kivonatban Bélnek nagy munkáját e czim alatt: »Compendium Hungariae geographicum«, mely több kiadást ért. (5-dik kiadás 1792.)

IX. FEJEZET.

Adparatus ad historiam Hungariae.

Bélnek második nagy munkája az »*Adparatus ad historiam Hungariae.*« Már 1723-ban, midőn *Prodromusát* kiadta,

foglalkozott azon gondolattal, hogy a német tudósokat követve, kiadja a magyar nemzet történetére vonatkozó kútföket. Em-liti abban Priscus Rhetort, továbbá Juvencus Caelius Calanust, Oláh Miklós Hungáriáját, Wernernek de admirandis Hungariae aquis, Abhortisnak de balsamo et gemmis Hungariae című munkáikat, melyek tudomása szerint teljesen elvesztek, mielőtt kiadattak volna, a tudománynak nagy kárára.

Az Adparatus első kötete 1735-ben jelent meg és így ugyanazon évben, melyben a Hungariae novae notitia első kötete; a második kötet 1746-ban: mindkettő Posonyban Royer-nél. A munkát decasokra osztotta, úgy, hogy minden kötet tiz forrásművet vagy monumentumot foglalt volna magában. Azonban a II. kötetből csak két monumentum jelent meg. Tartalma az adparatusnak következő:

I-ső Decas.

1. Nicolai Olahi archiepiscopi strigoniensis Hungariae sive de originibus gentis, regionis situ, divisione, habitu, atque opportunitatibus. Accessit eiusdem compendiarium actatis suae chronicon ab An. 1454—1558.

2., Michaelis Sigleri Chronologiae rerum hungaricarum, transylvanicarum et vicinarum regionum libri duo ab Anno 366—1563.

3. Juvenci Coelii Calani Dalmatae Attila.

4. Hieronymi Laszky historia arcana legationis nomine Joannis regis ad Solimanum turcarum imperatorem susceptae.

5. Ritus explorandae veritatis seu iudicium ferri candentis, quo in dirimendis controversiis gens hungara olim utebatur.

6. Diarium Joannis Cuspiniani de congressu Maximiliani I. caesaris cum Vladislao, Ludovico et Sigismundo, Hungariae, Bohemiae et Poloniae regibus, és Joannis Listhii de inauguratione Maximiliani II.

7. Joannis Bocatii commentatio epistolica de legatione sua ad Steph. Bocskay Transylvaniae principem.

8. Georgii Závodszky diarium rerum per Hungariam ab An. 1586—1624 actarum.

9. Davidis Frölichii prodromus maioris chronici Hungariae. És ehhez függelékül: de origine Hungarorum és de migrationibus Hunnorum in Americam.

10. Hungariae periclitantis imago gemina legatione Ferdinandi primi altera, altera Rudolphi secundi regum Hungariae ad Sigismundum Augustum prior, posterior ad Sigismundum tertium Poloniae reges expressa. És: Nicolai Szokoly apostrophe és Pauli Forró Oionoscopia.

II-dik Decas:

1. Attila missis acceptisque legationibus illustris ex Prisco Rhetore.

2. Paulli Gregoriancii breviarium rerum hungaricarum historico-geographicum. Továbbá: de Jaurino recuperato.

Bél még több hasonló forrásművet is szándékozott kiadni, melyek jogyzékét Buder Gottliebbal közlé. Ezek a következők lettek volna: Thuróczy krónikája, Bonfin decadesei, Révay monarchia regni Hungariae, Istváni de rebus hungaricis commentarii, Caspari de Eus de regno Hungariae, Nadányi Florus Hungariae, Tubero de rebus sui temporis, Sommer reges Hungariae carmine elegiaco, Taurini Stauromachia, Nic. Gabelmanni monomachia Hungariae, Joh. Csernovicsii de bello pannonico, Schesei ruinae Pannoniae, Wolfg. Bethlen historia Transylvaniae, Joann. Bethlen rerum transylv. libri IV. Laur. Toppeltini origo et occasus Transylvaniae, Steph. Samoscii analecta veterum lapidum in Dacia, Joh. Lucii de regno Dalmatiae, Croatiae, Georgii Rátkay memoria rerum et banorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, Anonymi tractatus de Bosnia.

Müller Jakab pedig a Zeitschrift von und für Ungarn 1802. II. köt. mondja, hogy az Adparatus további kötetei Bél által sajtó alá rendezve megvannak, — de hogy hol? azt nem teszi ki, — ily renddel:

Decas II.

Monumentum 1. De Mathiae Corvini regis Hungariae laudibus bellicis carmen.

2. Res gestae Rudolphi ab an. 1591. carmine heroico decantatae libri VI.

3. Vita Jacobi despotae alias Heraclidis et Basilici dicti.

4. Sigismundi a Pesicz historia expeditionis Maximiliani in regem Poloniae.

5. Henr. Ribischii epistola de obsidione viennensi an. 1519.
6. Franc. Forgách epitome obsidionis Sigethi.
7. Oratio in consessu archiducum et principum recitata.
8. Oratio funebris in exequiis illustr. Comitis Stephani Illésházi Comit. trencsin et liptoviensis.
9. Oratio funebris in exequiis exc. ac illustr. Comitis Nicolai Eszterházy etc. anno 1644. Viennae dicta.
10. Oratio exequialis illustr. Comitis Georgii Thurzo de Betlehemfalva etc. Leutschoviae anno 1617.

Decas III.

- Monumentum 1. elegiae XV.
2. Petri Albanii Nivemontii in imaginem Zrinii armati epigrammata.
 3. Joannis Sommeri reges Hung. versice descripti ad Ferdinandum et Joannem reges.
 4. Steph. Taurinii cruciatorum servile bellum an. 1519. conscriptum.
 5. Ruinae Pannoniae libri IV.
 6. De bello pannonico Solimanni libri III.
 7. Nic. Gabelmanni monomachiae Hung. libri II. Duae odae una de strage turcarum sarkanszigetina, altera de fertilitate Hungariae.
 8. Henrici Porsii itineris bizantini libri III.
 9. Encomium Thomae de Nádasd a Martino Rakovszky, carmine heroico.
 10. Georgii Peuckerii lamentatio et soteria hungarica ad populum an. 1681.
 11. Poëmatum libri VII. de rebus Hung. a Leonhardo Uncio conscripti. Cracoviae, Anno 1579. editi.

Azonban Bél, midőn hallá, hogy *Schwandtner György* hasonló gyűjteménynek kiadásával feleglalkozik, abban hagyta a fennebbiek kiadását és Schwandtnerhez csatlakozott, ennek

elébe remek előbeszédet irt, melyben a magyar történelemírásnak történelmét adja, különösen pedig szakavatottan ír Anonymusról és Thurócziról.

A Bél által kiadott Adparatusnak becsét emeli ama józan critica, melylyel azt Bél összeállította, azután ama más szerzőkből kiszedett tömérdek idézet, melyekkel azt magyarázza s melyek Bél roppant olvasottságának tanúságai. Segedelmére volt ebben Thomka-Szászky János, ki a Calanus és a Ritus explorandae veritatis alá irta a magyarázó jegyzeteket.

Az Adparatus valószínűleg ama főuraknak költségén jelent meg, kiknek Bél az egyes momentumokat ajánlotta. — Ezek: Ferencz lotaringiai herczeg, Eszterházy Imre herczeg-primás, Passionei Domokos efezusi érsek és pápai nuncius, gr. Pálffy János magyarországi katonai főkormányzó, gr. Batthyányi Lajos cancellár sat. Sőt Ráday Gedeon is fizetett egy monumentum kiadási költségeire 100 frtot, a mint Bélnek hozzá intézett leveléből kitetszik.

Megemliténdőnek tartom azt is, hogy Juvenus Coelius Atillájának ama példányát, mely szerint azt Bél ujonnan kiadta, Passionei szerezte meg neki Rómából; a Ritus explorandae veritatis Czemanka Andrástól kapta; Oláh Hungariáját pedig Barinay Ferencz protonotariustól, kinek szolgálja azt egy sajtos asszonytól vette meg, nem is sejtven, mily kincset mentett meg a tudós világ számára.

X. FEJEZET.

Bélnek kéziratban maradt munkái.

Bél Mátyás kéziratának ama részét, melyeket Batthyányi herczegprimás meg nem tartott, később megvette Bél özvegyétől Kollár Ádám cs. könyvtárör és híres történész. Ennek halála után e kéziratok a cs. udv. titkos levéltárba kerültek. Tizenkilencz kötetet tesznek s tartalmuk következő:

I. kötetben foglaltatik egy kézirat Bahil György jegyzeteivel, melyben I. Leopold uralkodása alatt Európában, különösen pedig Magyarországbán viselt különféle nevezetes polgári és egyházi dolgok tárgyalatnak,

II. kötet: Privilegia, leges et acta contubernii posoniensis. Historia Forgachii. Appendix diplomaticus comitatus thurociensis.

III. kötet: tartalmazza a magyar és sléziai egyházak történetét a XVII. században.

IV. kötet: de versione Bibliorum hungarica. Joannis Zermegh liber I. et II. Litterae civium trenchiniensium ad Matthiam II. regem an. 1619. Verzeichniss der Unruhen und des Krieges bei den Staedten Kaysmark und Leutschau 1533. geschrieben und observirt. Neue Zeitung, wie es zwischen dem König von Hungarn und dem türkischen Kaiser ergangen an. 1526. Litterae variae ad acta diaetalia an 1698. et 1709. Manuscriptum hung. geographicum et alia varia cum cathologo illustrium familiarum in Hungaria.

V. kötet: Varia collectanea ad historiam Hungariae et Transylvaniae litterariam et ecclesiasticam spectantia.

VI. kötet. Diplomata saeculi XIII., XIV., XV., XVI. Extractus litterarum tam radicalium, quam ad deductionem graduum in descendenti et collateralis consanguinitatis familiae Thurzo, an 1558. Privilegia civitatis Labetbánya.

VII. kötet: Gabr. Kolinovics senquic. iter transdanubianum. Historia l. r. civitatis Rust. Diarium an. 1693. et 1694. De vetere litteratura hunno-scythica tractatus. Varia documenta. Delineatio succincta dominiorum archiepiscopatus strigoniensis. Observationes ad historiam comitatus arvensis. Descriptio topographica domini Kistapolcsán.

VIII. kötet: commentatio de comit. Pest, Pilis et Solt Joannis Listii coronatio Maximiliani II. Lasius chronographische Beschreibung des Königreichs Ungarn. Andreae Dudithii et aliorum epistolae ad civilem, ecclesiasticam et litterariam historiam Hungaricae spectantes. Nicol. Amaflani Articuli aliqui diaetales saec. XVI. Variae epistolae. Steph. Taurini Stauromachia, seu cruciatorum servile bellum libri V. an. 1519. Leon. Bapt. Alberti de equo animante. Clades bicinensis Sigismundi de Piczinecz an. 1591.

IX. kötet: Index tripartitus in IV. tomos notitiae regni Hung. cuius pars prima geo. topo-chorographica, secunda historica, tertia continet fulcra narrationum.

X. kötet: M. Belii de peregrinitate linguae hung. in Europa. Notitiae ad com. Abaujvar. Kraszna, Marmaros et Thuróc. Adversaria de Slavonia, speciatim de Sirmio et Vukovario. De thermis ribariensibus. Res superint. evang. in visitatione poson. et nitriensi. Declaratio originis et primae introductionis religionis evang. in Hungariam. Epistolae ad historiam ecclesiasticam Hungariae saec. XVI. XVII. XVIII. Fragmenta rerum in comissione religionaria. Gravamina et instantiae evangelicorum in negotio religionis sub diaeta poson. an. 1768. Diploma caesaris in negotio templi somorjensis publico, dolo adempti. Leges contubernii posoniensis et synodi solnensis, Historia synodi eperiessensis.

XI. kötet: Epistolae Baiasethis ad Matthiam regem et huius ad eum. Oratio de Matthia rege Hung. recitata a decano M. Sebast. Matthaeo. Delineatio familiarum illustr. Zápolya, Báthor, Bocskay, Bethlen, Rákóczy, Rédey, Kemény, Abaffy, Teleky. Armorum illyricorum delineatio, descriptio et restitutio auctore equite Paulo Ritter, item insignia Bucelliniana. Orationes duae funebres: de vita et obitu Gabr. Perini et de vita et morte Helenae Országh. Vita Christophori Lakner. Ranzani historia Hungariae, cui praemittitur oratio, quam habuit ad Matth. Corvinum et uxorem eius. Brevis Pannoniae descriptio. Brevis Danubii descriptio. Historia de Hunorum origine usque ad Attilam. Commentatio de capella S. Ladislai regis Hung. Posonii in curia archiepiscopali auctore Mich. Veresmarthy an. 1641. Andreae Szirmay descriptio citadellae cassoviensis suo ductu, auspiciis Emer. Tökölyi interceptae. Beschreibung des zipszer Schneegebirges. Epistolae Matthiae Corvini. Bellum Hungariae adversus Turcam an. 1716. et 1717. in partibus duabus.

XII. kötet: Manuscripta varia ad apparatus impressum pertinentia. Lineamenta Joh. Geor. Cygnai Norici rippensis.

XIII. kötet: Litterae et instrumenta ad politicam et ecclesiasticam historiam Hungariae, an. 1619. Etymologicon hungaricum. Ber. de Mohl Atlas hungaricus. Historia Hungariae ab Uladislao II. usque Leopoldum I.

XIV. kötet: Historia Hungariae a S. Stephano usque S. Ladislaum. Donationales Caroli VI. et alia documenta bona

aradiensia ducis mutinensis concernentia. Documenta ad historiam et geographiam com. scepusiensis pertinentia.

XV. kötet: részint eredeti, részint másolt különféle oklevelek.

XVI. kötet: Notitia de Ugocsa, Kraszna, Arad, Szathmár, Marmaros, Descriptio oppidi Bocza. Chronologia et geographia, historia civitatis Neosolii cum dissertationibus aliquot impressis. Varia notata ad Comitatus Borsod, Zemplin, Abaujvár et Thurócz pertinentia. Descriptio Comitatum Neograd, Temes, Torna, mediocris Szolnok, Ungvar. Item Abaujvar, districtus Cserhat et processus Füzér, Szikszó.

XVII. Különféle, Magyarország történelmére vonatkozó miscellaneák.

XVIII. kötet: Különféle oklevelek és miscellaneák.

XIX. kötet: Notitia comitatus Szabolcs, Bars, Sáros, Turócz, et districtus Kővár. Schmeitzelii historia Hungariae politico-ecclesiastica. Sendschreiben an einen Freund, darinnen von der Weinlese in Oberungarn an 1727. eine genaue Nachricht ertheilt wird. Manuscriptum, quo res urbem Leutschoviensem an. 1604. et sequ. concernentes exponuntur. Excerpta ex variis scriptoribus Hungariae.

A magyar nemzeti múzeumban a már fennebb említett megység monographiáin kívül megvannak ezek:

67/I. 4° lat. Miscellanea Matthiae Bellii. Különféle, leginkább a pozsonyi evang. egyházra vonatkozó kir. resolúciók és kir. helyt. tanácsi intézmények, melyek nagy szolgálót tennének annak, ki Pozsony városa, különösen pedig az ottani ev. egyház monographiáját kívánná megírni.

67/II. 4° lat. Dogmatica. Latin iskolai studium, mely szerint Bél a hittant előadta. Nagyrészt Bél saját kezeirása.

67/III. 4° lat. Notitia Transylvaniae. Notitia Valachiae et Moldaviae. De Bosnia. De Servia. De eloquentia. (Ez utolsó szintén iskolai studium.) Valamennyi nagyrészt Bél saját keze írása.

6.7/I. 4° lat. Különféle, leginkább a pozsonyi ev. egyházra vonatkozó kir. leiratok. A pozsonyi ev. egyház folyamodványai több királyhoz. A magyar protestánsok repraesentatiói a vallás dolgában különféle időben. Érdekesek Pozsony

városa monographusára nézve annyiban, mennyiben előadják azon surlódásokat, melyek a városi előjárók választása alkalmával a katolikusok és protestánsok közt időről időre felmerültek. Továbbá e csomagban vannak még: Ordo seu disciplina vener. contubernii et ministerii in ecclesiis a. e. districtus trenchiniensis cum nitriensi iuncti in congregatione an. 1600 d. 12. febr. Bitschae promulgatus, nunc autem auctoritate Superintendentis Eliae Mohl et contubernii renovatus. Szenczi Molnár Albert levelének egy másolata Móríc hesseni fejedelemhez, Marburg, 1608. sept. 1. és Wahrhaftiger Bericht von Joh. Schwarz, gewesenem prim. Director in Collegio eperiesiensis über sein eperieser Arrest s több csekélységek.

Nro 292. 4° lat. Matthiae Bellii miscellanea, mintegy 50 ív, Bél sajátkező írása. Foglalatja: de rebus gestis Illyriorum, de Pannonia, de Norico, de nummis Dalmatiae romanis, de Dalmatia, Geographia Serviae aevi medii, de regibus Croatiae, de Russia. Érdekes jegyzetek az olyanra nézve, ki ez országok történelmével foglalkozik.

Nro 459. 4° lat. Matthiae Bellii et Caroli Du Fresne tractatus de Illyrico vetere et novo. Egészen Bél kezeirása, sok törléssel, javítással. Kiadta Bél Pozsonyban 1746. Bélnek e munkáját sem Horányi, sem más életírója nem említi.

Nro 81. MScr. lat. 8° Matthiae Bellii dictionarium encyclopaedicum. Különféle jegyzetek a Bél által kiadott váradi regestrumhoz.

Nro 1153. 4° lat. Matthiae Bellii collectanea ad historiam ecclesiae ev. in Hungaria. Tartalma: ecclesiae evang. in comitatu gömöriensi. De contubernio soliensi. Pastores et rectores schemmicienses, cremnicienses et königsbergenses. Acta puchoviensia. Series actorum commissionarium secundum ordinem eorum, quae in bibliotheca posoniensi conservantur. Annotationes historicae de ecclesiis evangelicis in contubernio pesth-bekessiensis (benne vannak: Acsa, Csővár, Tótgyörk, Domony, Aszód, Csömör, Czinkota, Maglód, Bénye, Pilis, Alberti, Irsa, Egyháza, Apostag, Harta, B.-Csaba, Szarvas, Berényke). Annales statum, numerum, ordinem, proventus etc. districtus banovicensis exhibentes, cura et

mandato Joh. Kalinkii Superintendentis an. 1651. Hasznát veheti, a ki az ev. egyház megírására adja magát.

Nro 687. 4° lat. Eloquentia practica. Valamely Bél alatt Pozsonyban tanult tanulóknak kézírata.

Nro 82. 4° lat. Antiquitates romanae in nucleo. In gymnasio neosoliensi sub fideli institutione cl. Matthiae Belii propositae.

Nro 1570. fol. Matthiae Belii de re rustica Hungarorum. Ismertette és bírálta külön füzetben egy névtelen. De thermis trencsiniensibus commentariolus historico-physico-medicus auctore Andrea Hermanno, Emerici Csáky archiepiscopi strigon. medico personae, Bél jegyzeteivel. Ugyanennek egy tisztázott példánya.

Nro 1998. fol. lat. Matthiae Belii commentariolus de archiepiscopatu strigoniensi. Felosztása következő:

Prooemium.

Sectio I. de originibus archiepisc. strigoniensis.

Sect. II. de praerogativis eiusdem. Et quidem:

1. Praerogativae, quas a regibus accepit.

a) Archiep. strigoniensis Primas Hungariae.

b) Summus regis cancellarius.

c) Personalis praesentiae regiae Maiestatis.

d) Unus ex regni iudicibus.

e) Comes perpetuus comit. strigoniensis.

f) Duumvir in iudiciis.

g) Duumvir in monetis.

h) Per se non iurat.

A többi nincs meg. A második részben, úgy látszik szólt volna a pápáktól nyert előjogokról. Az előbeszédben mondja, hogy az utolsó részben az érsekek névsorát fogja adni.

Ugyane szám alatt: Matthiae Belii scripta chemica. Bél kézírása elejétől végig. Fel van osztva évi és havi folyamokra. Kezdődik 1738. eszt. januárral, végződik 1741. eszt. deczemberrel. De van mellette egy töredék 1746. évből is. Különféle orvosi, vegytani, természettudományi könyvekből kivonatokat tartalmaz, valamint vegytani kísérletek leírását, melyeket itt-ott a tudósoknál látott. 511 lap. A töredék 5 ív.

A pozsonyi ev. lyceum könyvtárában találhatóak eme kéziratok:

Grammatica latina facilitati restituta.

Orthographiae bohemicae sciagraphia.

Grammatica latina slavice reddita 1710. évből.

De thermis sklenoiensibus et vihnensibus.

Attila Hunnorum rex missis acceptisque legationibus insignis.

Pauli Gregoriancii breviarium.

Appendix prior de Matthia rege et Bánffyó.

Appendix posterior de Matthia rege et oratore turcarum.

E két utolsó alá maga Bél ezt írta: ist nichts nutz!

Joh. Boccatii commentatio epistolica.

Theologici aphorismi. Iskolai studium 1707-ik évből.

Leges scholasticae publica inelyti conventus auctoritate introductae. Hozzá van kötve a tanulók névsora 1714—1719. eszt. és ismét 1714—1747. eszt. az előbbi Bél jegyzeteivel, hogy melyik tanuló hogyan tanult? hogyan viselte magát? mi lett belőle később?

Végre az esztergomi primatialis könyvtárban:

Auctorum allegata, quae de statu regni Hungariae et Transylvaniae naturali, historico, tam civili, quam ecclesiastico, politico, geographico etc. in scriptis suis mentionem aliquam fecerunt. 268 lap. Elejétől végig Bél sajátkezű írása.

Hozzá van kötve: Scripta Hungarorum, quae in theologia, iure, medicina, philosophia emisere, adiectis quoque transylvanicis.

És: collectio disputationum a Hungaris et Transylvanis habitarum. Ez utolsó oly értekezések névjegyzékét tartalmazza, melyeket a magyar- és erdélyországi ifjak a különféle külföldi egyetemeken kiadtak.

XI. FEJEZET.

Bél munkássága, hazafisága, rosszakarói, barátjai és pártfogói. Arczképe.

Valóban bámulatraméltó ama roppant munkásság, melyet Bél, mindamellett, hogy sok teendőkkal egybekötött egyháznak volt lelkesze, az irodalom terén kifejtett. Könnyen

dolgozott ugyan, de azért munkáit folyvást javította, míg sajtó alá mentek. Némely megyének monographiáját sajátkezüleg kétszer háromszor leírta, míg annyira tisztázva volt, hogy sajtó alá mehetett. Ennek következtében sajátkezüleg írt kéziratai néhány ezer ívet tesznek. Ezekhez adjuk hozzá kiterjedt levelezését, melyet a haza és a külföld tudósaival folytatott. Előttem fekszenek Krman Dániel superintendens, Ráday Pál és Gedeon, Bahil György, Hajnóczy soproni tanár, Radvánszky János, Bohus György késmárki tanárhoz intézett levelei. S mily nagy lehet még azoknak száma, melyek vagy elvesztek, vagy levéltárakban lappanganak. Ezeknek kiadása érdekes világot vetne hazánk akkori művelődési állapotára. E levelek is bizonyítják annak, memyire érdeklődött Bél mindenért, a mi a tudományt előbbre viheti. Így péld. Bohus értesítette őt, hogy Szepesvármegye valamely barlangjában egy ős állatnak (Bohus draconak mondja) csontváza kiásatott. Négy levelet váltott Bél e tárgyban Bohussal. Kérve kéri, írja meg körülményesebben, hogy a csontváz hol találtatott? mi mellett találtatott? nem lehetne-e azt egy egészszé összeállítani? míg végre Bohus azzal lepte meg őt, hogy a leletet, mely ősló koponyájának bizonyult be, Bélnek Pozsonyba ajánlókba küldötte.

Bélnek munkálkodása oly sokoldalú volt, hogy méltán mondja róla Flegler, hogy a legnagyobb tudományú ember volt, kit Magyarország a XVIII. században felmutathat. Nemcsak történelmi és földrajzi, de nyelvészeti, irodalomtörténeti, orvosi, theologiai munkákat is szerkesztett. Egyforma könnyűséggel írt latinul, magyarul, németül és tótul. Főbb munkái latin nyelven írvák, a mint az az akkori időben, midőn még a latin nyelv Európaszerte a tudósok nyelve volt, másképp nem is lehetett. Magyar nyelven adta ki Freilingshausen vallástanát és Arndt paradicsomi kertecskéjét. Németül imáit és az ungarischer Sprachmeistert; tótul Arndt igazi kereszténységről szóló könyvét és paradicsomi kertecskéjét; azonkívül 1722. eszt. a Bibliát, melyhez megfigyelésre méltó előbeszédet írt, végre néhány tót költeményt, melyekről Tablicz poésie slowanské című könyvében II. 18 tesz említést. Az általa kiadott Biblia, mint a legcorrectebbek egyike, még

most is szelvében használtatik kézikönyvül, jóllehet a maga idejében sok criticának volt kitéve az evang. papok részéről is, a mint erről az egykoruak kéziratban maradt levelei tanúskodnak. Csodálatos, hogy Krman, ki a pietistáknak oly határozott ellensége volt, — hiszen a hirhedett rózsahegyzi zsinati pótczikk is tőle származott, — a Bibliát a pietismussal vádolt Béllel együtt adta ki. Innen is látszik, hogy Bél csak az ascésist illetőleg hajolt a pietismus felé, de dogmatikai álláspontja határozottan orthodox volt.

Bélnek minden munkájából kisügárgzik az igazi, lángoló hazaszeretet. Neki nem voltak aspiratiói a Kárpátokon túl. A »cara patria, quae me genuisti, dulcis Pannonia« javának, dicsőségének, boldogságának előmozdítása volt ama vágy, melytől keble feldobogott. Prodrómusában, a haza szent nevében hívja fel a hazai tudósokat, hogy neki a közhaza dicsőségére czélzó művéhez segédkezeket nyújtsanak. Azoknak egyike volt, kik átlátták, hogy a többi e hazában lakó nemzetek létét, felmaradását, individualis fejlődését csak ez biztosítja; hogy itt élhetnek egymás mellett békén, magyar, tót, német. Ily értelemben noha tót atyától született, tót vidéken neveltetett, noha német egyháznak volt papja, mégis testestül lelkestül magyarnak érezte magát. Írt, a mint láttuk, magyarul, latinul, németül és tótul, de egész ekstasisba jő, midőn a magyar nyelvről szól. Csak egy példát erre. Az »ungarischer Sprachmeister« előbeszédjében ezt mondja: »da man sonst bei einer Sprache deren Gravitaet, bei einer andern deren Aumuth und so weiter bei der dritten zu rühmen pflegt: so ist unser ungarische Mundart diejenige, welche alle diese Eigenschaften überflüssig besitzt. Spricht ein Spanier nach seiner Grandezza praechtig und gravitaetisch, so ist ein Ungar capabel ihm diesfalls die Stange zu halten. Kann ein Franzose mit schmeichelhaften Redensarten die Gemüther hinterschleichen und einnehmen: so ist ein Ungar, zumal ein tugendsamb beredtes Frauenzimmer im Stande, mit ihrer einnehmenden ungarischer Zunge nicht nur einen Menschen, sondern auch wilde Thiere zu bezwingen.« Olvassuk csak az ő munkáit: De vetera litteratura hunno-scythica, de peregrinate linguae hungaricae in Europa, az ő invitatióját ad symbola conferenda,

az ő Prodrómusát és földrajzi nagy munkájának előbeszédjeit, azokból oly igazi magyar hazafiság sugárzik ki, mely fölmelegíti a kebelt. E mellett gyakran ostromozza az olyanokat, kik magyarok lévén, a hazával, a hazai irodalommal nem törődnek, nem tanulnak, magokat nem művelik, hogy ezzel is a hazának szolgáljanak. Így például Veszprém vármegye leírásában, miután az ottani nemességet megdicséri, hogy bátor, vitéz, daliás (*maiorum vestigiis insistunt, avos, patres, consanguineos sibi velut exemplaria proponentes fervetque in eis herculeus Pauli Kinisii sanguis*) egyúttal meg rózza őket azért, hogy magokat nem művelik, a tudománynyal nem gondolnak (*dolendum, quod nequeant exercere eas dotes, quas natura pulchras suggessit. Haerent complures ad stivam obscuraque agricolatione praeclaram obnubilant nobilitatem.*).

Voltak Bélnek is, mint minden nagy embernek, irígyei, rosszakarói, ellenségei. Hogy pietismus gyanújában állott s ez neki nem egy keserű órát szerzett; hogy Heister előtt bevádoltatván, csaknem életét veszíté; hogy midőn nagy művéhez a földrajzi adatokat gyűjtötte országszerte, hazaárulás hírébe jött; hogy Jever által azzal vádoltatott, hogy Parschitius munkáit eltulajdonította s azokat ki adja a maga neve alatt, mindezeket már fennebb láttuk. Ez nem volt elég. Még papársai is kellemetlenségekbe bonyolították őt, a nélkül, hogy erre okot szolgáltatott volna. Ily súrlódása volt nevezetesen Krman Dániel szuperintendenssel. Krman tudniillik szuperintendensi kanonszerű látogatást végezvén kerületében, a pozsonyi evang. egyházat is hivatalosan kívánta meglátogatni. Ez ellen a pozsonyi egyház tiltakozott, mint olyan, mely maga magát igazgatja önállólag és soha szuperintendenseknek alávetve nem volt. E viszály a kormány tudomására jutott s alkalmat szolgáltatott, hogy a különben is előtte nem kedves Krmanhoz ¹⁾ azon kérdést intézte: mi jögon látogatja

¹⁾ Krman szentelte fel Zsolnán 1707. eszt. a Rákóczyak zászláit s e felszentelési beszédje nyomtatásban is megjelent ugyanott. Sőt Krman volt Rákóczynek küldöttje XII. Károly svéd királyhoz s ezzel Pultava mellett értekezett is Rákóczy és a magyarországi evangélikusok érdekében, ez azonban már akkor volt, midőn a király dolgai rosszra kezdenek fordúlni.

hivatalosan az egyházakat? azután pedig e cselekvényektől el is tiltotta. Voltak, kik Bél azzal vádolták, hogy ő volt Krmannak feladója. Sőt Hruskovicz besztercebányai lelkész, később szuperintendens, egyenesen azzal gyanúsította Bél, hogy ezt csak azért tette, hogy a kormány által Krman szuperintendensi hivataláról, melyre a Rákóczy-forradalom alatt, és így zűrzavaros időben nem is egészen törvényes úton módon választatott, megfosztatván, ő maga Bél lehessen szuperintendenssé. Sokáig fennállott ezért a feszült viszony Bél és Krman közt.

De ha voltak is Bélnek irígyei, ellenségei, sokkal nagyobb volt barátainak, tisztelőinek, jóakaróinak száma.

Az uralkodó fejedelem III. Károly nagyra becsülte s szívesen látta magánál az igénytelen evang. papot. Ez amaz időben sokat jelentett, midőn még fényes evang. küldöttségek is, nagynevű férfiak vezérlete alatt alig voltak képesek audientiát szerezni s napokig kellett várakozniok Bécsben, míg végre e kegyelemben részesültek. ¹⁾ Bél, a mennyire tudjuk, három ízben volt audientián a királynál, u. m. 1735. május 8., 1736. febr. 27. és 1737. decz. 16., de életirői azt sejtetik, hogy ez több ízben is megtörtént s mindannyiszor igen kegyesen fogadtattott. Felmaradt erről az evang. papok közt a következő hagyomány. Történt egy ízben, így szól a hagyomány, hogy Bél a király neje jelenlétében fogadta. A királynénak megtetszett Bélnek nemcsak nagy tudományossága, de egyáltalában finom, udvarias magaviselete is. A király Bél elmenetele után a királynéhoz fordul s mondja, hogy e férfiút azért fogadta az ő jelenlétében, hogy megismertesse vele. Mit gondol? nem volna e jó, ha gyermekök, Mária Theresia mellé, nevelőül fogadnák? A királyné örömet beleegyezett. Ekkor Károly mosolyogva fordul nejéhez, mondván: tudja-e Felséged, hogy e férfiú, ki Felségednek anyyira megtetszett, protestáns pap? Van-e valami igaz e dologban, nem tudom. Annyit bizonyít legalább e hagyomány, hogy az evangélikusok is tudták azt és meg voltak arról győződve, hogy Bél a királynak kedvelt embere.

¹⁾ Érdekes adatot szolgáltat erre az 1741-ik évből Hornanszky Protest. Jahrbücher für Oesterreich, 1860. I. Bd. 4. Heft 261. lap.

De közbeesülésben részesült Bél a hazai s külföldi tudósok részéről is. Alig volt tudományosan képzett ember a hazában, ki vele levelezésben nem állott. Az 1741-iki országgyűlés alkalmával az ő paplaka volt ama középpont, hova a jelesebb követek, főurak, rkathol. főpapok esténként összegyülekeztek és tudományos dolgokról elbeszélgettek, a mint ezt bizonyítja a Schwandtner által kiadott »Scriptores rerum hungaricarum« III. kötetében álló értekezés »de illustrando locupletandoque Lucio« a hol ez áll: »cum anno 1741 comitia hic Posonii agerentur, accidit fere diebus singulis ut viri et dignatione insignes et eruditione praeclari, cum per vacationem a publicis negotiis licuit, ad Belium inviserint sermonesque illic litteratos potissimum ac historicos caederent.« Oly tekintélyre vergődött tehát már akkor Bél országos hírű tudományossága által, hogy háza a legelőkelőbb férfiaknak, rang- és valláskülönbség nélkül, gyűlhelye volt. Ily alkalommal ismerkedett meg Benzoni tudós dalmatiai püspökkel is, valamint különben is a rkath. clerus legelőbbkelőivel igen jó viszonyban volt.

Némely életirói, nevezetesen Rathloff »Geschichte jetzt lebender Gelehrten VII. Theil Nro 7 és Stolle Anmerkungen über des Herrn Heumans via ad historiam litterariam pag. 545. említik azt is, hogy Bél III. Károlytól *nemesi oklevelt* nyert, de ő ezzel, mondja Rathloff, nem szeretett dicsekedni. Hogy áll-e Rathloffnak és Stollenek ez állítása vagy sem, azt eldönteni nem tudom. Kétséget támaszt bennem az, hogy Bélnek hazai életirói, nevezetesen az igen jól értesült és a csekélységekig pontos Horányi, erről hallgatnak; továbbá, hogy Nagy Iván jeles munkájában sem fordul elő a Bél család; hogy a liber regiusokban, melyeket szorgalmasan átnéztem, elő nem jő; hogy sem Pozsony sem más vármegyékben, tudomásom szerint, Bél nemességét ki nem hirdettette; végre pedig hogy sem ő, sem fiai, nevezetesen a különben igen bíró Károly András a de-t vagy von-t vezetékneveik előtt soha nem használták. De viszont valószínűvé teszi Rathloff és Stolle állítását ama körülmény, hogy Bélnek Kupeczky által rajzolt, Bruckner Pinacothecájához mellékelte s Bélnek még életében megjelent arczképe alatt csakugyan ott áll a nemesi czimer.

E czimer négy mezőre osztott paizst ábrázol. A paizsnak felsőrészi balnegyedében, kék mezőben arany nap, jobbnegyedében arany mezőben repülni készülő galamb. Az alsó részi balnegyedben arany mezőben tollat tartó s könyvbe író kar; a jobbnegyedben barna mezőben arany oroszlányfő. A czimer felett zárt sisak s e mellett két oldalról sasszárnyak s a sasszárnyak közt a sisak felett hasonlóul arany nap. Ha Bél nem lett volna nemes, bizonyára nem enged nemesi czimert rajzoltatni arczképe alá. Lehet egyébiránt, hogy nemeslevele azért nem jő elő a liber regiusban, mert Bél a nemeslevelét, vagy korlátoltabb anyagi körülményeinél, vagy más oknál fogva ki nem váltotta, a liber regiusba pedig, a mint tudjuk, csak a már valósággal kiváltott nemes levelek és czimerek szoktak beiktattatni. Vagy lehet az is, hogy nem magyar, hanem német birodalmi nemességet nyert Bél a királytól. Erre talán ama körülmény indíthatta Bél, hogy látta, hogy fiai nem Magyarországon fognak lakni, a mint csakugyan Károly András még atyja életében, 1741. táján Lépésébe tette át lakását s mint ottani tanár és prorektor meg is halt 1782. eszt.

Nem csekélyebb megtiszteltetés érte Bél, annyiban, hogy a londoni, berlini és olmtüzi tudós társaságok és a jeni latin társaság tagjaik sorába megválasztották.

Végre ugyancsak Rathloff említ egy oly tényt, mely tanubizonyossága annak, hogy az igazi nagy lélek a tudomány terén felekezetiességet nem ismer. Említi t. i. azt, hogy 1736-ban az akkori emelkedett szellemű római pápa, XII. Kelemen Bél, saját arczképével díszített arany emlékpénzzel ajándékozta meg s ezt Bélnek a bécsi nuncius Passionei Domokos püspök útján küldötte el. A püspök, valószínűleg, elutazó félben lévén, az ajándékot Garelli es. könyvtárőr által kézbesítetté Bélnek, hozzá mellékelvén egy általa készített latin üdvözlő verset. E szép tény kétséget nem szenved, már csak azért sem, mert ezt Rathloff még Bélnek életében írta; említi ezt a »Leipziger Zeitung« is 1736-iki folyama 803. lapján és a »Hamburger Berichte« 1737. eszt. 103. l. Ha a dolog nem lett volna való, Bél a lapkiadók és életrajzírója által vissza vonatta volna. Valószínűleg a pápának Bél valamely munkájával kedveskedett, s innen a viszont ajándék a pápától.

Bélnek két rézmetszetű arczképét ismerjük. Az egyik, ez aláírással »Andreas et Joannes Schmutzer ad vivum delin. et sculps. Viennae Austriae« megjelent a notitia Hungariae novae 2-ik kötetében; a másik, — a híres Kupeczky műve, — Bruckner, Pinacotheca oder Bildersaal jetzt lebender Gelehrten című munkájában.

Horányi így írja le Bél: közép termet, erős, munkabíró testalkat, hosszúkás arcz, magas homlok, sasorr, kellemes hanglejtés, éles szem, s mielőtt megöszült volna, szőke haj. Megnyerő magaviselet, a szerencsében magát mérsékelni tudó, az élet gondjai és bajai közt soha el nem csüggedt, egyenes szív, egyenes lélek.

XII. FEJEZET.

Bél családi élete. Hivataltársai. Nyugdíjaztatása. Halála. Eltemettetése, sírja.

A mi *családi élet* illeti, Bél 1716. jan. 8. nősült Besztercebányán. Neje Hermann Zsuzsánna, a besztercebányai gyógyszerésznek, Hermann Andrásnak és Sinapius Zsuzsánának volt leánya. Élt még 1767. eszt., midőn Batthyányi érsek Bél kézíratait megvette. Bélnek nyolcz gyermeke volt, u. m.: Gottfried Károly, Mátyás Ferdinánd, Mária Zsuzsánna, kik gyermekkorban haltak meg, továbbá Mária Erzsébet, Majtani Dániel pozsonyi kereskedő neje, kit a halál fiatal korában ragadt el. Túléltek atyjokat: Károly András ¹⁾ lipcsei hírneves tanár és több történelmi munka szerzője, ki 1782-ben nem tudni mi oknál fogva öngyilkossá lett; továbbá: Teofil János, orvostudor, kitől egy értekezés jelent meg ily cím alatt: »Dissertatio de cholera humida« stb. Göttingae, és Mátyás Gottfried, ki atyja halála idejében még a jogot tanulta Lápésében s kitől két munkát birunk. Az egyik: institutio puerilis, melyet még 1740. eszt. tizenöt éves korában adott ki s unokaöcseseinek, Schröck Farkas fiainak ajánlotta; a másik: »de litterarum in Hungaria pretio«, megjelent 1743. eszt. Hogy e két fiúból később mi lett? meddig éltek? hol

¹⁾ Lásd Haan L. Jena hungarica 57. l.

éltek? nem tudjuk. Valószínű, hogy bátyjok példáját követve Németországba költöztek. Egyetlen leánya Bélnek, ki őt túlélte, volt Eufrozina, ki Schröckh Farkas bécsi kereskedőhöz ment férjhez. Ennek fia és így Bélnek unokája volt *Schröckh Mátyás*, híres wittenbergi tanár és történész, a 35 kötetből álló Kirchengeschichte és más becses történelmi munkák szerzője.

Hivataltársai voltak Pozsonyban, mint lelkésznek: Rabacher János András, Marth János Mátyás, Serpilius Sámuel Vilmos, Maternus Kristóf Márton, Milecz Illés és Beer Frigyes Vilmos, kikkel a legkivánatosabb egyetértésben élt. Utódja lett a lelkészi hivatalban Kéler Zsigmond, a híres Kéler Godofrédnek atyja, kinek becses könyvtárát és okmánygyűjteményét később a m. nemzeti múzeum szerezte meg. Bél tanítványai közül pedig megemlíteném tartom: Peschko Mihályt és Thomka-Szászky Jánost. Mindkettő később jeles pozsonyi tanár volt s az utóbbi mint geograph jó nevet hagyott maga után.

A ház, melyben Bél lakott, legnagyobb valószínűséggel az volt, melyben jelenleg Geduly Lajos szuperintendens ur ¹⁾ lakik; a templom pedig, melyben szolgált, ama fatemplom, melynek helyén később a mostani magyar-tót templom épült.

A lelkészi hivatalt Bél Posonyban harmincz évig viselte s néhány évig ministerii senior — esperes — is volt. 1742-ben szélhűdés érte s azóta nem volt állandó egészsége, úgy hogy a hivatalos teendőket is csak bajosan végezhette. Ennek következtében a hálás egyház által 1749. jún. 5-én ötszáz forintnyi évi díjjal *nyugalomba helyeztetett*, a mit azonban csak rövid ideig élvezhetett. Egészsége helyreállítása végett a Posonyhoz két órányira fekvő német-óvári fürdőt látogatta meg. Itt azonban aug. 29-én nagyobb mérvben érte a szélhűdés, úgy, hogy félholtan kocsira tétetett s mielőtt Posonyba ért volna, útközben meghalt. Decz. 31-én, mely vasárnapra esett, temettetett el. Halotti beszédet mondott felette hű lelkésztársa Serpilius,

¹⁾ A Bél életére vonatkozó különféle érdekes adatokért fogadják szíves köszönetemet Geduly Lajos szuperintendens, Feichtinger N. János primatialis könyvtárnok, Bodorovszky Sám. besztercebányai főjegyző, gr. Zay Albert, Kiss Áron, Rosennuer Károly, Baltik Frigyes Harmath Károly urak.

bácsiúztatót pedig hálás tanítványa Thomka-Szászky János.— Mindkettő nyomtatásban is megjelent. Haláláról és temetéséről az anyakönyvben ez áll: Den 31. Aug. wurde begraben der weiland wohllehrwürdige, grossachtbare, hoch und wohlgelehrte Herr Mathias Bell, der evang. Gemeinde allhier treufleissig gewesener aeltester Prediger und Seelsorger, alt 65 Jahr 5 Monath und 5 Tag, gestorben an paralysis. In dem Bethaus eine Christliche Leichenpredigt gehalten. Der Sarg wurde in den Pfarrhof getragen, und vorhero wurden vor dem Haus zwei Lieder gesungen mit Posaunen. Das ganze Bethaus nebst dem Altar und Kanzel, wurden mit Trauerbildern und Kleidung aufgemacht.

Eltemettetett az ugynevezett *szentmihályi temetőbe*, hol sirja helyét nagy márvány emlékkő jelölte eme felirással:

Sta viator
erras
si mortale
sub hoc lapide
qui animae immortalis sacer est
incantus quaeris.
Hic iacet
immortalis Matthias Bellus
condam
antistes sacrorum et sapientiae
pariter atque
historiographus Hungariae incomparabilis
cui
ingenium magnum
eruditio solida
eloquentia divina
et
virtus fide christiana animata
sempiternam conciliarunt immortalitatem.
Abi iam
et
quae Posonium post fata recognoscit
immortalia magni viri merita
cernens
in cineribus piis
admirator.

Ez a temető, miután a városban feküdt, 1784. eszt. II. József parancsára bezáratott, noha egyes halottak még egész 1855. évig temetettek bele. 1855. évben az egyház házhe-lyekre osztotta s helyén most az ugynevezett Convent-utca áll. Már 1815-ben sikertelenül kereste Bél sirját Palkovics tanár. Csak annyit tudhatott meg Crudi szuperintendenstől, hogy Bél a temető közepe táján, a kripták szomszédjában lett eltemetve s sirja helyét soká jelölte egy terebélyes diófa. Az emlékkövet később a háládatlan örökösök eladták egy kőfaragónak.

És így alig merült el halála óta az örökkévalóság tengerébe 130 év s már jóformán sirja helyét sem tudjuk. Azonban míg a négy folyam mellékén fekvő hazát Magyarország-nak fogják nevezni, mindaddig Bél neve méltó elismerésben részesülend. Kiadott jeles munkáival bizonyára exegit monumentum aere perennius!

FOGLALAT.

	Oldal
Bevezetés. A XVII. század Magyarországon a theologusok, a XVIII. a historicusok századja	3
I. fejezet: Bél Mátyás születéshelye, szülei, gyermekora	6
II. fejezet: Bél neveltetése a hazai tanintézetekben. Losonc, Kálnó, Alsó-Stregova, Besztercebánya, Pozsony, Veszprém, Pápa. Ismét Besztercebánya 1694—1709. e.	8
III. fejezet: Bél neveltetése külföldön. A pietismus Németországban és nálunk. A hallei egyetem. Francke August Herman	14
IV. fejezet: Bél mint tanár. Bergeni gymnasium. Forma sanorum verborum. Besztercebányai működése. Freilingshausen hittana. Invitatio ad symbola conferenda	19
V. fejezet: Bél, mint pozsonyi gymnas. rector. Hebdomadalia. Ez időben kiadott munkái	25
VI. fejezet: Bél, mint pozsonyi lelkész. Ez időben kiadott munkái. Nova posoniensia	30
VII. fejezet: Bél Magyarország földrajzához az adatokat gyűjti. E téren sok akadálytal, sőt méltatlan gyanúsítással találkozik. Pálffy Miklós nádor. A prodromus. A király kegye. Bél munkatársai. A megyék, a helytartótanács és a Cancellária észrevételei Bél munkájára. Előfizetési felhívás	35
VIII. fejezet: Notitia Hungariae novae historico-geographica. A kéziratban maradt megyék.	51
IX. fejezet: Adparatus ad historiam Hungariae	55
X. fejezet: Bélnek kéziratban maradt munkái	59
XI. fejezet: Bél munkássága, hazafisága, rosszakarói, barátjai és pártfogói. Arczképe.	65
XII. fejezet: Bél családi élete. Hivataltársai. Nyugdíjaztatása. Halála. Eltemetése, sírja	72

TATA FÉNYKORA.

1412—1542.

WENZEL GUSZTÁV

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a II. osztály 1879. ápr. 7. ülésén.)

BUDAPEST, 1879.

A. M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-IVVATALA.

(Az Akadémia épületében.)